પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

રાજર્ષિ ભરત

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

વિ. સં. ૧૯૮૬ ઇ. સ. ૧૯૨૯

બે
કીમત દોઢ રૂપીઓ
જયન્ત. ન્હા. કવિ

કર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

ભદ્ર, અમદાવાદ, નં. ૧

આવૃત્તિ ૧ લી	૧૯૨૨	પ્રત ૧૦૦૦
આવૃત્તિ ૨ જી	૧૯૨૯	પ્રત ૧૧૦૦

૧૯૨૭ ની સાલ પછી પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલાના પ્રત્યેક ગ્રન્થની પ્રત્યેક પ્રત ઉપર કર્તાની ટૂંકી સહી હોય છે

મુદ્રક મુદ્રણસ્થાન

કેશવ હ શેઠ

ખડાયતા મુદ્રણકલા મન્દિર

ચાર રસ્તા, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

પૂર્વભારત એ નામથી એક મહાકાવ્ય લખવા મનોરથ હતો. સહુ મનોરથો કંઇ ફળતા નથી, ને એ વસ્તુને નાટકરૂપમાં ગૂંથીને ગુર્જર નરનારના કરકમલમાં આજે આ મૂકું છું.

૨. લોકકથા તેમ જ વિદ્વદ્દવાર્તા મુખ્યત્વે એમ કહે છે કે શકુન્તલા ને દુષ્યન્ત મહારાજના પુત્રરત્ન ભરતદેવના નામથી આર્યાવર્ત ભરતખંડને નામે ત્રિકાલવિખ્યાત થયો. આદિપર્વ અધ્યાય ૭૪ માં મહાભારત ભાખે છે કે "દુષ્યન્તના પુત્ર ભરતે આખી પૃથ્વીના રાજાઓને પોતાના ખંડિયા રાજા કરી નાંખ્યા:" શ્લો. ૧૨૮. "એ જ ભરત ચક્રવર્તી પ્રતાપી ને સાર્વભૌમ રાજા કહેવાયોઃ" શ્લો. ૧૨૯. "એ જ ભરતથી ભારતી કીર્તિ થઇ, અને ત્હેના નામ ઉપરથી ત્હેના વંશજો ભારત કરીને અદ્યાપિ સૂધી પણ લોકોમાં કહેવાય છે:" શ્લો. ૧૩૧. આદિ પર્વ, અધ્યાય ૯૪ માં લખ્યું છે કે "આ ભરત રાજાથી ભરતવંશનો મ્હોટો યશ પ્રસર્યો:" શ્લો. ૧૯. "ગુજરાતી" પત્રના મહાભારતના ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવનામાં ૯ મે પાને લખ્યું છે કે "પુરુના વંશમાં ભરત રાજા થયો. ભરતના રાજ્યપ્રદેશને ભરતખંડ કહે છે." એ ભરતદેવના ત્રીજા કે પાંચમા વંશજ હસ્તિન્ ઉપરથી પૌરવનગરીનું નામ હસ્તિનાપુર પડ્યું.

ભરતખંડની એ સનાતન રાજધાનીને રાજસિંહાસને મ્હોર્યા-પ્રફુલ્લ્યા ભારતવંશના અભિનામદાતા ભરતદેવને નામે ત્રિકાલમાં ભરતખંડ પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો છે.

૩. આ વ્યુત્પત્તિકથાથી વિરુદ્ધ બીજો ગૌણ પક્ષ છે. વ્યાસજી શ્રી કૃષ્ણ હોમર—ને ૧૬ મી સદીના સુવિખ્યાત ઇંગ્રેજ નાટકકાર શેક્સપિયર સુદ્ધાં–ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ જ નથી એવો ગૌણ પક્ષ ખડો છે, ને એ ગૌણ પક્ષની નોંધે લીધા વિના પ્રધાન પક્ષ ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે ઇતિહાસોમાં નોંધાય છે. રાજર્ષિ ભરતની યે પ્રાચીન સંશોધનની એ ચર્ચા લંબાવ્યા વિના એ કહીશ કે આ નાટકની રચના પ્રધાન પક્ષના પગથાર ઉપર માંડેલી છે, ગૌણ પક્ષ ઉપર નથી.

૪. મહાકવિ કાલિદાસના નાટકમાં જન્મઘડીથી માંડીને પહેલા ને ત્રીજા અંકમાં તપોવનવાસિની વલ્કલધારિણી શકુન્તલાનાં દર્શન થાય છે. ચોથા અંકમાં તપોવનમાંથી રાજનગર ભણી સંચરતી, ને પાંચમા અંકમાં રાજમહેલ-માંથી તુચ્છકારાઇ પુનરપિ તપોવનમાં પાછી વળતી શકુન્તલા દર્શન દે છે. છેક સાતમા અંકના મધ્ય ભાગ સુધી શકુન્તલા વિરહનાં તપ તપતી તપસ્વીની જ રહે છે. મહાકવિની રસિકતાએ નાટકમાં પૂરેલા રંગો પ્રોજ્જ્વળ ને ભર્ગવન્તા હોઇ શકુન્તલાના તપજીવનનો આ ઉંડો સ્થાયી ભાવ તરત સ્પષ્ટ થતો નથી. આ નાટકમાં તો તપસ્વિની શકુન્તલાના જ ભાવરંગો તરતા ને ઉઘડતા છે; ભગવાંને સોનેરી કોર મ્હડાવી નથી. એક દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથને–ઉત્તર-શકુન્તલા યે કહેવાય.

૫ ભરતદેવે ગગાનો પ્રવાહ રોકીને ૫૫ અશ્વમેધ યજ્ઞ કીધા, ને યમુનાનો પ્રવાહ અવરોધીને ૭૧ અશ્વમેધ યજ્ઞ કીધા: (ભાગવત, સ્ક. ૯, અ ૨૦, શ્લો ૨૪–૨૫) ભરતદેવના એ મહાયજ્ઞોમા મુખ્ય આચાર્ય કણ્વ મુનિ હતા (મહાભારત, આદિ પર્વ, અ ૭૪, શ્લો ૧૩૦) "જેવી રીતે હાથો (ઉચા કરવા) થી સ્વર્ગને (અડકી શકાતુ નથી, ત્હેવી રીતે) ભરતના મહાન કર્મને પૂર્વે કોઇ રાજાઓ કરી શકયા નથી, પાછળના પણ નથી કરી શકયા, ને (હવે પછીના પણ) નહી કરી શકે:" (ભાગવત, સ્ક. ૯ અ ૨૦, શ્લો ૨૯)

૬ પુરુવંશનુ પૌરવપુર યમુનાને તીરે, બ્રહ્માવર્તથી બહુ દૂર નહીં એમ, હતુ ભરતદેવથી ત્રીજી કે પાચમી પેઢીએ મહાપ્રતાપી હસ્તિન્ રાજા થયા ત્હેમણે એ પ્રાચીન પુરને જગત્‌વિખ્યાત હસ્તિનાપુર નામ આપ્યુ, અને ભરતખડની એ સનાતન રાજધાની થઇને શોભ્યુ, એ ઉપર કહેલુ જ છે

૭ ગગાદ્વારના સન્થાલ અને એવા અનાર્યોમા નરમેધની પ્રથા હતી એની તો સર વિલિયમ હન્ટર જેવા આધુનિક ઇતિહાસઅભ્યાસકો યે સાક્ષી પૂરે છે

૮. આ નાટકમાની અવન્તીનાથની કથા ઐતિહાસિક નથી અવન્તીના મહાકવિ કલિદાસના કાવ્યરત્નોમાના સૂચનોમાથી પ્રસગો ઉપજાવી બની શકયા તે કવિતાને રગે રંગીને ઉજ્જયિનીનો વાર્તાભાગ આમા ગૂંથેલો છે

૯ ઘણાખરા સસ્કૃત અવતરણોમા કાલવ્યુતક્રમનો દોપ છે એ કહેવાની તો જરૂર છે ?

૧૦. યુગના યુગથી ભરતખંડના સાહિત્યગ્રંથો ધર્મશાસ્ત્રો ને વેદસંહિતા: જીવનવિધાનના સંસ્કારો મહોત્સવો પુણ્યપરવો ને સંસ્કૃતિ: એ સહુ, ધરિત્રીની પેઠે, એકપાટ છતાં યે ભરતખંડ કે ભારતવાસીઓ એક નથી ભાખનાર ને માનનાર મત્સપારખની બન્ને આંખોથી જોઇને બોલે કે માને છે? નાક કાન આંખ ને જીહ્વા, હાથ પગ ઉદર ને હૃદય: એક માનવદેહના એ અવયવોની વિધવિધની ને નિરનિરાળી વિશેષતાઓને લીધે નરદેહ એક નથી કહેનારા કેટલા સાચ્ચા કહેવાશે? આર્યાવર્તનાં દેશો ને પ્રજાઓ ભરતદેવના ધર્મખંડના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો છે. આર્યાવર્તના પ્રાન્તોમાં અવયવોની ભિન્નતા ને દેહની એકતા છે. સાગરની પેઠે જયપરાજયના ભરતીઓટ અનુભવતો, પણ સદા યે आपूर्यमाणम् अचलम् प्रतिष्ठम् સમોવડો ભરતખંડ ભરતકુલનો એક અખંડ સનાતન કુલવાસ છે. વિરાટને કિરીટ તિલકટીલડી સમ–મહાબ્રહ્માંડના સૌભાગ્યચન્દ્રક સમો બ્રહ્માંડપતિ એને ચિરંજીવજ્યોત રાખો! ભરત રાજર્ષિના એ ભરતખંડથી પૃથ્વી સૌભાગ્યવન્તી છે

ઇ. સ. ૧-૨૨ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

રાજર્ષિ ભરત

અંક પહેલો

નટી તથા ચાર ઋષિકુમાર : ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની.
અહો ભારતકુલ !
ગાઓ એ મહાકથા—

સૂત્રધાર : (પ્રવેશીને)

પ્રિયે ! શાં શાં સંગીતથી રીઝવો છો ?
પ્રેક્ષકસભા છે બુદ્ધિમાન ને રસપારખ:
આર્યજનોને શોભે એવું આપજો.

નટી : ભારતકુલની મહાકથાનું આ છે ગીત.
એથી તો વધુ, પ્રાણેશ !
ભરતસન્તાનોને બીજું શું ભાવે ?
કુલપતિ કણ્વદેવના તપોવનમાંથી
ઋષિકુમારો આ આવ્યા છે,
ને લાવ્યા છે એ ગીત

ઋષિકુમારો: ત્રિકાલદષ્ટા મહર્ષિઓએ
કાળના દર્પણમાં દીઠેલી
ભરતવંશની મહાકથાનું છે એ ગીત
કવિતાની આંખે જોયેલો,
મન્ત્રકારો શી મનીષાએ સારવેલો,
વિશ્વવિખ્યાત ભારતકુલનો
એમાં ઇતિહાસ આલેખેલો છે
સૂર્યતેજમા લખ્યું વાંચ્યું, :
વાયુમાંથી વાતું સાંભળ્યું એ ગીત :
તે સંભળાવિયે છીએ સહુને.

સૂત્રધાર : એ ગાઓ છો, ઋષિપુત્રો!
આર્યકુલની મનુષ્યમોહિની મહાકથા?
ભૂતકાલને હૃદયે કોતરેલી,
ભવિષ્યકાલની ક્ષિતિજે આલેખેલી?
ગાઓ ત્હારે, મુક્તકંઠે ગાઓ
એ જગન્મોહન યશોગાન.

નટી તથા ચાર ઋષિકુમારો : ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની,
અહો ભારતકુલ!
બોલો એહ કાલાતીત યશના યશબોલ હો!
કોટિ કોટિ નરનાર! ગાઓ એહ ગુણગાન,
એક મુખે, એક શબ્દે, એક ભાવે, ભારતકુલ!
ગાઓ એમહા કથા.

સૂત્રધાર : ભારતખંડનાં કોટિ કોટિ નરનારને તો
એ જ કથા હોય સૌથી વ્હાલી.

નટી : પ્રાણેશ! ભારતખંડવાસીઓને કાજે તો
એક જ છે યશસ્વિની મહાકથા,
એક જ છે કાલાતીત વ્હાલું સત્ય.
ઇતિહાસોના ઉદય ને અસ્તમાં
ધ્રુવના તારા સમું નિત્યજ્યોત
કાલના વજ્રપાત પડતા યે
યુગના યુગથી અખંડઃ
ભારતખંડવાસીઓને કાજે
એક જ છે એ મહાસત્યઃ
કે સાગરની પાળબાંધ્યો,
હિમાદ્રિના ગગનચુમ્બી કાંગરાશોભ્યો,

મહાઅશ્વત્થની મહાશાખાઓ
દિશદિશમાં વિસ્તર તો શો,
કમલપાંખડીઓ શો અનેકદલ,
મયૂરકલાપ શો અનેકવર્ણો,
સુન્દરીની સૌભાગ્યચુન્દડી સરિખડો
નાનાવિધનો ભાતીગર,
ભરતખંડ રાજર્ષિ ભરતનો છે.
કાલજૂનું ને ઇતિહાસસિદ્ધિ
એ જ છે એક આત્મનવ્હાલું મહાસત્ય.

સૂત્રધાર : પ્રિયે ! ભરતકુલને ભાખો છો
એમની કુલકથાનાં મૂળ આજે:
વડવાઓના વડલાની મહાવાર્તા.

નટી : ભારત કુલના પિતામહ
પૌરવમણિ ભરતદેવનો તો
એ જ છે મહાઇતિહાસ કે
દેશદેશનાં ફૂલડાં ગૂંથીને સ્થાપ્યો છે
ખંડભૂષણ સમો આ ભરતખંડ
યુગના યુગથી હિમાલય શો ઉભેલો.
ભવ્ય કથામંત્રો ગાતો ભરતખંડ જ છે
આર્યરાજન્ ભરતદેવનો
ચિરંજીવ કીર્તિમંડપ.

સૂત્રધાર : સાચ્ચું જ ભાખો છો પ્રિયે !
ભરતદેવનું છે આ ભારતકુલ:
એ પિતામહનો આ ગોત્રવિસ્તાર

નાન્દી, પા. ૧૬

નટી : જૂવો, પધારે છે મ્હલ્યે આયેઆયેથી
શકુન્તલાના પૃથ્વીપરાક્રમી એ પુત્રદેવ:
હિમાલયના કો શિખર સમોવડ સોહામણ:

ઋષિકુમારો : ભરતદેવનું તો આજે આ
આદિ પર્વ જ ભજવાય છે,
આ તો એમનો પ્રથમ અશ્વમેધ.

સૂત્રધાર : હા, પ્રિયે ! પધારે છે ભરતદેવ,
રાજસૂય યજ્ઞના અશ્વને દોરતા:
જાણે જગતના મહાસારથી !

ઋષિકુમારો : જાણે આર્યત્વના અવતાર !

નટી : મહિમાવન્તા એવા મહાપુરુષના
જય છે સદા જગતમાં.

જયના જ્યોતિ જગત વધાવશે;
એવાં અમરોના બાળ,
એવાં અમરોના બાળ :
જયના જ્યોતિ વિ.

એને વદને વસન્ત કેરાં ફૂલડા ઉગે,
એને નયને તો સૂર્યના પ્રતાપ ઝગઝગે;
એને હૈયે
હો ! એને હૈયે તો મેઘની ઉદારતા હસે.
એવાં અમરોનાં બાળ
એવાં અમરોના બાળ :
જયના જ્યોતિ જગત વધાવશે

❦

પ્રવેશ પહેલો

પૌરવપુરના રાજમહાલયનો ચોક

(પુરુનગરીના મેઘપડછન્દ મહેલના વિશાળ ચોકમાં ભરતદેવની ચતુરંગ મહાસેના શસ્ત્રસજ્જ ઉભી છે. પદાતી રથી હયસ્વામી ગજસ્વામીની હાર-માળા, સાગરના તરંગો સમોવડી, ડુલે છે. સન્મુખ અનિલલહરીઓમાં લહરતો આર્યધ્વજ ઉડે છે. અમાત્ય આર્યપિશુન ને સુભટપતિ જયધ્વજ એ બે મહારથીઓ રણધ્વજને બે પડખે બે દિગ્પાલ સમા ખડા છે. શંખનાદ ગાજે છે, ને આકાશમાં એના ઘોર પડઘા ગડગડે છે.)

અમાત્યઃ સુભટપતિ મધ્યદેશના નાભિચક્રમાં,
લક્ષ્મીમ્હોરી ઉજ્જયિનીના નગરચોક વચ્ચે,
રોપજો આ પુરુવંશનો જયધ્વજ.
સિધાવો, ને દિગ્વિજય કરો.

સુભટપતિઃ પુરુવંશના મન્ત્રીશ્વરની
જેવી પ્રેરણા ને આશીર્વાણ

અમાત્યઃ ગંગાનદનું પૂર ઉભરાતું આવે,
યમુનાજીની ભરતી ઉછળતી ચ્હડે,
એવું વહે છે અવનીભરમાં
આર્યત્વનું પરમ પૂર આજે.
જયવન્ત થઇ જગતને જીતશે,
રસાદ્ર ને ફલદ્રુપ કરશે

સુભટપતિઃ મન્ત્રીશ્વરજી!

किरातहूणान् यवनान्
अन्ध्रान् कङ्कान खशान शकान्
अब्रह्मण्यान नृपांश्चाहन्
म्लेच्छान् दिग्विजयेऽखिलान

આર્યાવર્તમા દિગ્વિજયપતાકા ફરકાવવામાં
ત્રણ દેશ વણજીત્યા છે હજી.
સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગંગાદ્વાર
આયુષ્ય સન્કેલાય તે પહેલાં
ભવિષ્યવાણી ફૂગતી નિરખું છું એ
કે પુણ્યાયુષી ભરતદેવને રાજશિરે
ચક્રવર્તીનો કીર્તિમુગટ વિરાજશે.

અમાત્યઃ જયસિદ્ધ જ છે સદા
સુભટપતિ જયધ્વજના ધનુષ્યબાણ
ભરતદેવ કોઈના અરિ નથી,
અબ્રહ્મણ્યના જ આર છે
દિગ્વિજયને કાજ અશ્વમેધનો રાજઅશ્વ
આજે પૃથ્વીતલમાં પરવરશે
આજે એનુ છે મુહૂર્ત,
આર્યત્વના દિગ્જિયના મંડાણનું

સુભટપતિઃ આર્યત્વને સંસ્થાપવા ને સંરક્ષવા
મહારથીઓનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર
સજ્જ જ છે સદા ત્રિકાલમાં યે

અમાત્ય જૂઓ આવે એ અશ્વમેધનો અશ્વરાજ.
જાણે પુરનગરીનું થનગનતું સિંહાસન

સુભટપતિઃ સૂર્યદેવના સમમુખા શો છે તેજસ્વી!

અમાત્યઃ ને સૂર્યકિરણની તેજમંજરી શો
પરવરશે પૃથ્વીભરમાં:
પુરુવંશની કુલકીર્તિ સમોવડો.

(અશ્વમેધના રાજછત્રે અલકૃત રાજઅશ્વને દોરતા, ઋત્વિજો તથા સુભટવૃન્દથી વીંટળાયેલા, ભરતદેવ, ટોપ કવચ ને ધનુષ્યમાળે વિભૂષિત, પધારે છે. આગળ પ્રતિહારિણી ચતની ચાલે છે, પાછળ રાજઅશ્વનું ગીત ગાતી ગાતી ચારણિયાણીઓ સંચરે છે.)

ચારણિયાણીઓઃ (બે યુવતિઓ ઉપાડે છે ને અન્ય ઝીલે છે.)

શુભના શુકુને હો! સંચરો, મહારાજ!
રણને જીતીને વ્હેલેરા વીર! પધારજો,
મ્હારા રાજ!

જગને જયડંકે ધરણી ધ્રૂજાવજો,
મ્હારા રાજ!

ઘોડો મ્હારો યશપંખાળો, ને ઉડશે:
ઘોડો મ્હારો જયપંખાળો, ને જીતશે:
ગરવો રણધ્વજ ઓ ફરફરે, મહારાજ!
સુભટોનાં હૈયાં એવાં રણની રમણે સ્હડયાં,
મ્હારા રાજ!

શત્રુનો મદેરામણ ઉલટયો, મહારાજ!
વીરો કેરા પગના પડે એ પડછન્દવા,
મ્હારા રાજ!

શુભના શુકુને હો! સંચરો, મહારાજ!

(રાજઅશ્વને આર્યધ્વજની સમીપમા સ્થાપે છે શંખ ભેરી પર્ણવના વધામણા વાગે છે.)

જયધ્વજ: પુણ્યશ્લોક પિતામહ પુરુદેવના મહાઅશ્વ
પૃથ્વીશના વંશનો આ રાજઅશ્વ છે·
પૃથ્વીશને ઘેર એ પૃથ્વી લાવશે
મહારાજની શી આજ્ઞા છે ?
ભરત: સુભટપતિ ! નૃપતિ કે ભૂપતિ થવા
નથી જોઈતું મ્હારે પૃથ્વીનું ચક્રવર્તીત્વ.
નૃપાલ ને ભૂપાલ થવા કાજે
સાર્વભૌમત્વના મહાધર્મ વાંછુ છુ
રાજદંડનાં ધર્મ ને શોભા
લોકપાલનમા ને લોકભર્તુત્વમા છે
અમાત્ય સાધુવચન, મહારાજ !
યૌવનમા વૃદ્ધવાચા ઉચ્ચારો છો,
પરમ રાજમન્ત્રો ભાખો છો
સોમતીર્થે મચરેલો યાત્રીસઘ
આવ્યો છે, ને કષ્ટવાર્તા લાવ્યો છે
સૌરાષ્ટ્રના દસ્યુઓની કનેથી
ભરત: સૌરાષ્ટ્રીઓ ?! ભૂલ હશે
સોરાષ્ટ્રમા દસ્યુઓ નથી, આર્યો જ છે:
સોમતીર્થ અનાર્યના યે આર્ય ઘડે છે
આતિથ્યઉદાર સૌરાષ્ટ્રીઓ
કદી યે ન આચરે એવો અધર્મ.
આમન્ત્રો એ આર્ય યાત્રાળુઓને

(આર્ય યાત્રાળુઓ સન્મુખ આવે છે)

યાત્રીઓ· મહારાજનો જય હો !

ભરતઃ નિર્ભય ને પુણ્યશાળી હો, પ્રજાજનો !
કહો, શી કથા છે ?
યાત્રીઓઃ સોમતીર્થે જતાં સંઘ ભૂલો પડયો,
સાગરની શીંગાળી અણીઓમાં જઇ ઓઢયો.
સંઘે કહ્યું, આર્ય છીએ,
સાગરસ્નાને સોમતીર્થે આવ્યા છીએ.
દિશાઓના વિજેતા, પૃથ્વીપરાક્રમી
ભરતદેવના પ્રજાજન છીએ.
ન સાંભળ્યું, સંઘને લૂંટયો,
ને આર્યદેવને તિરસ્કાર્યા.
યાત્રાળુથી આંખે ઉંચી ન થાય,
નહીં તો ઓળખાવત એમને પણ
કે અમે યે આર્યકુલના કિરણ છીએ.
ભરતઃ (અમાત્યભણી કમલપુટ શો કંઠ નમાવીને)
મન્ત્રીશ્વર ! ન હોય સૌરાષ્ટ્રીઓ એ,
આનર્તના એ તો અનાર્યો.
આનર્તમાં જવાનું તો ભાખ્યું છે
ધર્મશાસ્ત્રમા યે પ્રાયશ્ચિત્ત.
(યાત્રીઓ ભણી નિહાળીને)
એ ભૂશીરે મહાતીર્થ થશે,
ને દસ્યુઓને સ્થાને બ્રાહ્મણો ઉભરાશે ત્ય્હાં.
ધીર ગમ્ભીર દક્ષ ઉદાર
આર્યપુત્ર છો સહુ; અધીરા મા થાવ !
સાગરમંડલાવૃત સારી યે ધરિત્રી
ધર્મક્ષેત્ર સમી પુણ્યવન્તી બનશે.

સુભટપતિઃ મહારાજ! શી આજ્ઞા છે ?

ભરતઃ યુદ્ધે ચ્હડતી મહાસેનાને
ફરી એક વેળા સંભળાવો
પુરુવંશના સંગ્રામનિયમનો.
રણસંગ્રામ પણ પ્રજાજીવન છે,
પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજાઓની
પુણ્યપાપની સાસુદ્રષ્ટુનીઓ છે.

સુભટપતિ સાંભળજો, મહાસેનાનીઓ!
પૌરવકુલના મુખ્ય સંગ્રામમન્ત્રો
ગદા ચક્ર શરચાપની સહારખેલના યે
શાસ્ત્રભાખ્યો પ્રજાયજ્ઞ છે, ને
શાસ્ત્રાજ્ઞાઓ પાળવાની છે ત્હેમાં ય તે.

એકઃ રણખેલના આર્યોને કાજે ધર્મયુદ્ધ જ હોય

બે પીઠનો ઘા કદી યે ન થાય

ત્રણ એકની મ્હામે એકથી જ ટ્હડાય

ચારઃ શરણાગતને ન હણાય

પાંચ નિઃશસ્ત્રની મ્હામે શસ્ત્રધારીના શસ્ત્રો
હાથની આંગળીથી યે અનુપદ્રવી હોય.

ભરતઃ ને એક મ્હારો સંયમાદેશ છે,
પાળો છો તેમ જ પાળતા રહેજો
મૂલકમૂલકના વિચરો ત્ય્હાં ત્ય્હાં
રાજલક્ષ્મીને અડયે હાથ નાઠશે,
પ્રજાલક્ષ્મીને અડયે હાથ કાપીશ

આજ નહીં તો આવતી કાલે
સર્વ દેશ આર્યદેશ થશે,
સર્વ લક્ષ્મી આર્યલક્ષ્મી થશે
પરલોમની વાડીઓ વેડવી,
આર્યોનું એ ધર્મકર્મ નથી
કરમાવશો એટલા પછી કરમાશો
નિહાળો આ આર્યધ્વજ!
એ આર્યધ્વજને આગળ ધરજો,
લઇ જાઓ છો ત્હેવો
નિષ્કલંક પાછો લાવજો
ચન્દ્રને યે કલંક છે,
મ્હારા જયધ્વજને કલંક નથી
આપજો, આર્યત્વ સહુને આપજો,
પૃથ્વીના પ્રાન્તે પ્રાન્તે સ્થાપજો
ત્હમને સોંપી છે, સેનાનીઓ!
આર્યત્વના સનાતન યશની રક્ષા
દિશદિશમા વિચરશે આ રાજઅશ્વ
મ્હારો નથી, પુરુવંશનો નથી,
બ્રહ્માવર્તનો યે નથી એ અશ્વ
એ અશ્વરાજ રાજસૂય યજ્ઞનો છે
આર્યાવર્તની એ યશોમૂર્તિ છે
પૂજું છું તેમ પૂજજો,
ને પૂજ્ય રાખજો સદા યે

પુરોહિત યવનિ! લાવો અશ્વપૂજનો થાળ

(યવની અશ્વપૂજનો થાળ લાવે છે)

આર્યકીર્તિની લહરો શો અશ્વરાજ
દિશદિશમા વિચરશેઃ
સૂર્યના કિરણ સમો,
અનિલની ઉર્મિઓ સમો,
જલનાં ફોરા સમોવડો.
મેઘવર્ષા નહીં હોય
ત્ય્હા આર્યત્વવર્ષા નહીં હોય
કલ્યાણકારી થાવ સહુને
એની જગત્પરકમ્મા
પુરુવંશના પુણ્યપરાક્રમો સમો
આ અશ્વરાજ ઉછળશે બધે,
પુરુવંશની પુણ્યભાવનાઓ સમો
આ રણધ્વજ લહરશે સદા
આરોપો વિજયમાળ, રાજેન્દ્ર !
પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરીને પધારશે

(અશ્વને ભરતદેવ તિલક કરે છે, અક્ષતે વધાવે છે, જયમાળ આરોપે છે, અભિનન્દે છે સકલ રાજસમાજ જયવન્દના કરે છે)

ભરત· જયધ્વજ ! પહેલા મધ્યદેશમા જજો,
પછી દિશાઓની ગુફાગુફામા સચરજો.
અબ્રહ્મણ્ય ને અનાર્યત્વ હોય
સુભટપતિ ! ત્ય્હા ત્ય્હા જઈને જીતજો
આ મેઘ પડછન્દ મહેલમા
ઘેરો મેઘપડછન્દો પડે છે,
એવો પાડજો આર્યત્વનો પડઘો
પૃથ્વીના રાજમહેલો ભરી ભરીને.

(મહાસૈન્યને સમ્બોધીને)

અનાર્યજુષ્ટ અસ્વર્ગ્ય અકીર્તિકર
કાંઈ યે એવું મા કરતાઃ
પાપનો પડછાયો યે મા ઝીલતા.
જાઓ ને જીતો, મ્હારા યોધરાજો!

સુભટપતિઃ વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવનની
ઘેરી ઊંડી ભૂલભૂલામણીઓ
ઓળંગવાની આજ્ઞા છે? મહારાજ!
નર્મદાને દક્ષિણ તીરે ઉતરી–

ભરતઃ મન્ત્રીશ્વર! સુભટપતિ! શૂરવીરો!
સાંભળો પુરુવારસનું આ રાજવ્રત.
ભરતરાજનો છે આ પ્રથમ અશ્વમેધ
માલિનીતીરે પિતામહ કણ્વદેવના તપોવનમાં
રાજમાતા શકુન્તલાની ચરણવન્દના કરી
પછી ભરતરાજ ન્હાશે
મહાયુદ્ધની પુર્ણાહુતિએ.
ત્ય્હાં તપોવનમા તપસ્વીઓને
પૂછીશ આર્યજનનો એ મહાપ્રશ્ન.
મ્હારે તો સીમાઓ નિઃસીમ કરવી છે,
મ્હારે તો મહીપાળ બિરદને બહલાવી
મહાવિસ્તારી મહીતલને પાળવું છે.
વૃદ્ધોનાં અનુભવ ને ડહાપણ,
યૌવનનાં સાહસ ને ઉત્સાહ:
એ અશ્વચતુષ્ટયને રાજરથે જોડીને

ભરતને તો ઘૂમવાનું છે
આ जगत्यां जगत्‌મા
રાજપિતાના અમાત્યવર છો,
પિતાસ્થાને પૂજ્ય છો, મન્ત્રીશ્વર !
મ્હારા જતન કીધાં છે
એમ મહારાજ્યને જાળવજો
એટલું ક્હેવું યે અપમાનવા જેવું છે
જઇશ હિમાદ્રિના તટપ્રદેશમા—

પુરોહિતઃ जयतु वसुधामपतिस्यः

અમાત્ય મહારાજ ! પૌરજનોને પ્રીછજો,
બ્રહ્માવર્તને વિસારશો મા

ભરત સુભટપતિ ! આર્યસેનાને મોખરે
સ્થાપજો સદા ઋત્વિજરાજોને
ભરતરાજનો નહી,
પણ મહાયો છે આ તો આજે
આર્યત્વના દિગ્વિજયનો મહોત્સવ
જયધ્વજ ! આ સર્વજેતા પુરુધ્વજ
સોંપુ છુ એથી અધિકો પાછો સોંપજો.
સિધાવો, પૃથ્વી જીતી પધારજો.

(સુભટપતિને રથુધ્વજ સોંપે છે મોખરે ઉદ્‌ગાતા ઋત્વિજરાજો, પછી પુરુધ્વજધારી સુભટપતિ, ને પાછળ મહારથીઓની પંક્તિ ધનમનતી. અશ્વ-રાજ એમ આર્યસેના દિગ્વિજય કાજે સંચરે છે અનેક મહારથીઓએ संस्थान् दध्मौ पृथक पृथक् તેમનો દુંદુભ ધ્વનિ આભને વિદારતો આકાશની ય પેલી પાર વિચરે છે)

યવની: સન્ધ્યા કાજે દેવગૃહનો માર્ગ
તો, મહારાજ! આ છે.
ભરત: મન્ત્રગૃહે, મન્ત્રીશ્વર!
પધારશોને બે ઘડીએક પછી?
અમાત્ય: આવું છું મહારાજ! છાયા પેઠે.
ભરત: નહીં-નહીં, મન્ત્રીશ્વર!
સુહૃદ ને સન્મિત્ર સમા,
દીર્ઘદષ્ટા ને હિતૈષી સમા પધારજો.
મન્ત્રીશ્વર તો, આર્યપિશુન!
મહારાજ્યનું બીજું મસ્તક છે.
(ભરતદેવ જાય છે)
અમાત્ય: (પુરોહિતને)
દુષ્યન્ત મહારાજ મહાનુભાવ હતા,
પણ ભરતદેવ તો ભરતદેવ છે:
પૃથ્વી ને નૃલોકના ભર્તા—
પુરોહિત: કાં વિસ્મરો છો? મન્ત્રીશ્વર!
भरत इति लोकस्य भरणात्.

(આઘેથી ગાજતો આર્યસેનાનો શંખનાદ એ મહાવચનને વધાવી લે છે.)

—

માલતી: એણે તો સાંભળ્યો છે
યૌવનનો ટહુકાર,
તે દોડતી આવીને ઉભી અંહી.

વસુન્ધરા: અને ત્હમારા યૌવનના તો
સઘળા ઢોંગ હશે ત્હારે?
કે ત્હમને યૌવન બોલાવતાં જ નથી?

સખીઓ: સાંભળો ને ત્હમએ, સહિયર!
આવ્યાં હવે રસનાં સોણલાં ત્હમને.

યૌવન બોલાવે આ વારઃ
સુણજો ઉરના એ ટહુકારઃ
સખી! સૌભાગ્ય તણા સત્કારઃ
યૌવન બોલાવે આ વાર.
પવન તણી લહરી-લહરીમાં ઉડતા એ ઉચ્ચારઃ
દિશદિશ કંઇ કંઇ કહેણ્ કહાવેઃ
અણબોલ્યા આમન્ત્રણ આવેઃ
રસની ઝાંઝરીના ઝણકાર
ભણે જો! ભવના જયજયકારઃ
યૌવન બોલાવે આ વાર.

વસુન્ધરા: સહુને ય બોલાવે છે
તે મ્હને યે આમન્ત્રે છે.
ત્હમને નહીં આવ્યાં હોય
યૌવનનાં એ આમન્ત્રણ?

(મ્હોં મચકોડી જલમાં પ્રવેશે છે.)

માલતી: આ તો મ્હાત કરે છે, બા !

ડગલે ને પગલે—
એ–એ ! બાણચાપ ભીંજાશે.
એ બાણચાપથી તો, વસુન્ધરા !
સાર્વભૌમને હરાવવા છ ને ?

વસુન્ધરા: હા સ્તો વળી, લેઃ
ચક્રવર્તી યે મનુષ્ય છે ને ?

માલતી: પૌરવનગરીનાં દળ સ્હડયાં છેઃ
અવન્તીને, અવન્તીનાથને,
ને અવન્તીનાથની રાજકુમારિકાને,
જીતવાને કાજે, વસુન્ધરા !
એટલે વ્હેલાં આવ્યાં આજે
બાણચાપ ધારી પૌરવદળને હરાવવાને.

ચન્દ્રિકા: ને કોઇક આગળ દોડયાં
કે ચક્રવર્તીનાં દર્શન થાય.

(વસુન્ધરા અનુત્તર સાસળે છે, ને કમળો ઉઘાડી ઉઘાડી કેટલાક મંહીથી પૂરાયેલા ભમરાને ઉડાડી મૂકે છે.)

વસુન્ધરા: (સ્વગત)
કોને નિરખવા આવું ?
કીર્તિના જયધ્વજ સરિખડા
સકલ આર્યાવર્તમાં સંચરતા
યશકિરીટી ભરતદેવ તો
અવન્તીના અરિ થઇ આવ્યા છે.

પ્રવેશ બીજો

ગન્ધવતીના સરિત્કુંડ

(ગન્ધવતીના વિશાલ સરિત્કુંડને ઉપકંઠે વૃક્ષમાલા ઝૂકી રહી છે, ને એ વૃક્ષમાલાની અટારીઓમાં થઈ આઘેથી ક્ય્હાંક ક્ય્હાંક મહાકાલેશ્વરનું મન્દિર ડોકિયાં કરે છે જલમાં એક પાસ કમલવેલો પથરાયેલી છે વચ્ચે વચ્ચે જલમાર્ગ છે ને કમળો ઉપર ભમરા ગુંજારવ કરે છે સન્ધ્યાની સુન્ધિકા ખીલી રહી છે, ત્ય્હાં માથે પલ્લવમાલાઓ ધારેલી, પુષ્પોના આભૂષણોથી વિભૂષિત, બાણચાપથી સજ્જ અવન્તીનાથની રાજકુમારિકા વસુન્ધરા ને સહિયરો આગળ પાછળ દોડતા આવે છે)

ચન્દ્રિકા: (મોખરે દોડતી વસુન્ધરાને હસતાં હસતાં,)
રાજકુમારિકાઓ આમ દોડતી હશે ?

માલતી વાટ જોઈ ઉભા નથી કોઈ
કે દોડયે બ્હેલાં દર્શન દેશે.
પ્રારબ્ધ ઉઘડશે ત્ય્હારે પામીશ.

વસુન્ધરા હારો ત્ય્હારે અવળાં બોલો કો
તો શરત શી કીધી હતી
દોડવાની ત્ય્હારે ?

માલતીઃ એ તો સન્ધ્યાકાલ પડી ગઇ
ને લડસડતે હંસપગલે
ત્હમે તો ધરતીને માપી માપી
ચાલતાં હતાં, માટે.
મોડું તો થયું છે,
ત્હારા જીવનમાં ને અત્ય્હારે ય તે.

ચન્દ્રિકાઃ ને હજી જલક્રીડા તો બાકી છે.

માલતીઃ ને વસુન્ધરા ! આ શરચાપનો
જલમાં ભાર લાગશે તો ?

વસુન્ધરાઃ કાલે તો ત્હને ત્ય્હારે
ત્હારા યૌવનનો યે ભાર લાગશે.

માલતીઃ કાલે શા માટે ? વસુન્ધરા!
ત્હને તો આજે યે લાગે છે
ત્હારા યૌવનનો ભાર.
તે વિના લડસડતી ચાલતી હતી ?

વસુન્ધરાઃ ત્હમને તો એકકે ય ન પાલવેઃ
ધીરૂં યે ન પાલવે,
ઉતાવળું યે ન પાલવેઃ
ભારે ન પાલવે, હળવું ન પાલવેઃ
તો પાલવશે શું ? ભાખશો ?

માલતીઃ કહું ? જીરવીશ કે ?

ચન્દ્રિકાઃ એ તો અંતરમાં રાજી થશે
ને જીભે ચ્હીડાશે.

આશાની અમરવેલ ઉચ્છેદાઈ જશે ?
દિલ દોડે છે એમનાં દર્શને,
પણ વાગે છે સંસારની ઠોકરો.

માલતી: (કંઇક સાંભળી જઇને)

દિલ તો દિશાઓમાં દોડી દોડી
ક્યહારનું યે દર્શન કરે છે.
આંખોનાં પોપચાં તો જો !
પડે, ને ઉપડે, ને ફરફરે:
જાણે કમળની પાંખડીઓ ફરકી.

ચન્દ્રિકા: આંખો જૂવે છે આભમાં
ચક્રવર્તીનાં સ્વપ્નાં,
ને મદનચાપની પણછ ગૂંથવા
પોતે વીણે છે ભમરા.

માલતી: અલી વસુન્ધરે! ચક્રવર્તીને યે
બધાં બાણ વાગતાં હશે કે ?

(અનુસાર વસુન્ધરા કમલ ખોલી ખોલી મહીંથી ભમરા જ ઉડાડે છે)

ચન્દ્રિકા: કવચધારીને તો ન વાગે
મુગટધારી તો ગુણગંભીર હોય ને?
આપણ મમા આળપંપાળી
કે ઓછા જ તોફાની હોય છે એ?

(વસુન્ધરા સહિયરોને પાણીની છાલકો મારે છે, ને અંગુલિનિર્દેશથી
સિરાબાનું આભ દાખવે છે તે ન સમજતી કે ન નિરખતી સહિયરો સ્હામી

જલછાલકો ઉછાળે છે. ઉજ્જયિની ફરતું આકાશમાં એક વિમાન ઉડતું હતું. તે ગન્ધવતીને સેંઘ ઘડીક થંભ્યું હતું. તે વિમાન પછી ઉત્તર ભણી ઉડી ગયું. એ અદૃશ્ય થયે)

વસુન્ધરા: કાંઇક લાજો હવે જરા.
જલમાંના પડછાયા યે નહી જૂવો ?
આંખો મીંચીને સંચરશો સંસારમાં ?
ચક્રવર્તીનાં સ્વપ્નાં ન્હોતી જોતી,
ચક્રવર્તીનાં વિમાન નિરખતી હતી.
ત્હમારા બોલ એ ઝીલતા હતા,
ત્હમારી જલક્રીડા એ નિહાળતા હતા.

માલતી: અમારી કે ત્હારી જલક્રીડા ? વસુન્ધરા !

(આછી લજ્જાની ઝીણી છાયાઓઢણી ઓઢી, ઉગતુ આછેરું સ્મિત વદને પાથરતી વસુન્ધરા ઉંચે કંઠે જલપગથાર ઉપરનું અન્તરિક્ષ નિહાળી રહે છે.)

ચન્દ્રિકા: પૂછું ત્હારે ? સાચ્ચું બોલીશ ?

વસુન્ધરા: રસની રમતોમાં ત્હમે બોલો છો
એટલું સાચ્ચું બોલીશ.

ચન્દ્રિકા: તો ભરતદેવને કેમ વાંચ્છે છે તું.

વસુન્ધરા: આંખો ઉઘડે તેટલી ઉઘાડો,
ભરતદેવનાં રૂપ જૂવો, ગુણ જૂવો,
પછી ઉત્તર ન મળે તો પૂછજો મ્હને.

માલતી: જુઠ્ઠી, નશતાર જુઠ્ઠી.
રૂપાળા ને ગુણાળા
ક્ય્હાં ઓછા છે અવનીપડમાં ?

ચન્દ્રિકાઃ વસુન્ધરા ! સાચ્ચું નહીં જ કહે ને ? બા !

વસુન્ધરાઃ દિશદિશમાં કાન માંડો,
દિશદિશામાંથી ભરતદેવનાં કીર્તિગીત
લઇ લઇ અનિલરાજ આવે છે.
સુણ્યાં છે એ યશોગાન
એ જગતયશસ્વીનાં ?

માલતીઃ જુઠ્ઠી સહિયર જૂઠડાં શાં ભાખે ?
જગતકીર્તિ તે ક્‌હાં કોક જ છે ?

ચન્દ્રિકાઃ ત્‌હારે સાચ્ચુ કહેવું નથી,
અમારે સાચ્ચું સાંભળવું સરજ્યું નથી.

વસુન્ધરાઃ સાચ્ચે સાચ્ચું કહું ? માનશો ?
ઘણી વેળા જગત્
સાચ્ચાંને જ નથી માનતું.
ભરતદેવ છે પ્રેમદેવના કુમારઃ
દુષ્યન્ત મહારાજ ને દેવી શકુન્તલાના
એમનો દેહ છે પ્રેમનો સરજેલો.
એમની આંખોમાં પ્રેમ થનગને છે,
એમને વદનચન્દ્રે પ્રેમ હાસે છે,
એમના અંગેઅંગને હિન્ડોલે
પ્રેમ હીંચકા ખાય છે.
પુરુષ માત્ર પૃથ્વીના ઘડેલા છે,
ભરતદેવ એક પ્રેમના ઘડેલા છે
નથી એ અનુપમ ને અદ્વિતીય ?
જગતભરમા એક જ ને અનોખા ?

પ્રેમદેવના કુમાર ભરતદેવ તો
સાક્ષાત્ પ્રેમમૂર્તિ છે પૃથ્વી ઉપર.

ચન્દ્રિકા: હવે તો વધી બાઇ ! તું;
પ્રેમદેવના કુમારને તું વરીશ.

માલતી: ત્હારાં તો સ્વપ્નાં યે સાચાં પડે:
ભરતદેવ બ્રહ્માવર્તથી પધારે
ત્હારે દર્શને.

વસુન્ધરા: સૌના યે સ્વપ્નાં સાચાં પડજો;
ને જીવનમાં ઝીલજો એ સ્વપ્નાંઓનું સંગીત

સહિયર ! ઝીલજો રે મધૂરાં જીવનવનનાં સ્વપ્નાં.

પૃથ્વીના છેડાઓ જયહીં વિરમતા,
આભના પડદાઓ જયંહી લટકતા
અદપડિયાળી આંખડી શા ઉઘડતા
જીવન કેરા સ્વપ્ન ત્યાહી ઝમકતા
જલ મંહીની છાંયડી શાં ઝગી જતાં
દેખાઇ-દેખાઇને ઉડી જતાં:

ઝમકતી વીજ શાં રે જગતમા ઝમકે ને ઉડી જાય:
જઉ હું ઝાલવા રે, કિરણ શા ઝાલ્યા એ ન ઝલાય·
કહેને, શા હશે રે એ અદ્દભુત વિધિચિત્રો
મુજ તપનાં !

સહિયર ! ઝીલજો રે મધૂરાં જીવનવનનાં સ્વપ્નાં.

(ગીત પૂરૂં થયે પરસ્પરને જલછાલકો છાટતી સહિયરો જલઉર્મિમા મચે છે. અન્ધવતીના ઉપકંઠની અન્ધારી ઝાડીઓમાથી આઠેક દસ્યુઓ જલતીરે ઉતરે છે)

૧ લો દસ્યુ: ચક્રવર્તીની સેના તો ઓગંગી આવ્યા.

૨ જો દસ્યુઃ સાંભળ્યું છે અવન્તીમાં પદ્મણી છે;
ગંગાદ્વારના નરમેધને લાયક.
૧ લો દસ્યુઃ અઘોરનાથ! આ પાણીમાં
કીયાં પોયણાં ખેલે છે?
અઘોરનાથઃ એ જ જોઉં છું કરહારનો.
(ઉંડી આંખે ધડીક નિહાળી રહી, ઉત્સાહમાં આવીને)
એ જ અવન્તીનાથની રાજકન્યા,
એ જ પૃથ્વીશોભાવતી પદ્મણીઃ
આપણા નરમેધની વેદીએ
ગંગાદ્વારે વધાવવાનો એ બલિ.
૩ જો દસ્યુઃ શિકાર સ્હામો આવ્યો,
ને થાક ઓછો કીધો આપણો.
શો રૂપરૂપનો છે અંબાર!
૧ લો દસ્યુઃ કેવું જાણે સુરજમુખી ફૂલ
આથમણું નિહાળી રહ્યું છે!
૨ જો દસ્યુઃ આંગળીઓમાંથી તો જાણે
ફૂવારાની જલધારાઓ ઉડે છે!
અઘોરનાથઃ એ જ અવન્તીનાથની પદ્મણી.
આપણે રૂપ નથી જોઈતું,
ગંગામૈયાને ગુણ જોઇએ છીએ.
ગંગા સાગરમાં ભળતી નથી;
અવળી વહે છે, છલકાય છે,
ગામ ફરતી જાળ માંડે છે,
સંઘના બાલકોને-માલને લઈ જાય છે.'

મા નરમેધ માગે છે.
ગંગાદ્વારે નરમેધ યજ્ઞમાં તો.
સર્વગુણઘડી પદ્મણી જ જોઇએ.

(ચાર દસ્યુઓ પાણીમા પ્રવેશે છે, ચાર કાઠે રહે છે. અઘોરનાથ આરૂકાંટો ઉતરે છે)

વસુન્ધરા: કરડયો હો, કરડયો, માલતી !
છૂટો કર્યો ત્હો યે કરડયો.

માલતી: લે, લેતી જાને હવે;
છોડવજે કાળા ભમરાઓને.

ચન્દ્રિકા: અવગુણિયા તો એવા હોય:
છોડવનારને જ કરડે.

વસુન્ધરા: કરડે–કરડે ત્હો યે
છોડવવા તો જોઇએ જ ને ?

માલતી: પણ આ જલસંચાર શેનો !

(સહુ કાન માંડે છે, પાછળ જૂવે છે ને દસ્યુઓને નિજ ભણી આવતા નિહાળે છે.)

માલતી: પૌરવ યોધ હરણ કરવા આવે છે ?

વસુન્ધરા: હો તે હો: દુશ્મનના દેદાર છે:
સાવધાન ! ચાપ પર બાણ માંડો.

(સહિયરો સાવધાન થઈ ધનુષ્યબાણ સજે છે. બેએક સહિયરો ઉજ્જયિની ભણી ખબર પહોચાડવા દોડી જાય છે.)

ચન્દ્રિકા: કોણ છે એ ? દસ્યુઓ ?
મહાકાળેશ્વરજીની છાયામાં યે
ક્રીડતી કુમારિકાઓને પજવશે ?

અઘોરનાથ: અમે છીએ ગંગાદ્વારના દસ્યુઓ.

આ તો વ્હેળિયું છે,
મંહી પૂરતા પાણી યે નથી.
ગંગાદ્વારના મહાજલપ્રવાહમાં
જલક્રીડા ત્હમને કરાવીશું

માલતી. લે, તુ તો લેતો જા.

(માલતી બાણ મારે છે અઘોરનાથ એ આવતા બાણને હાથથી ઝાલી લે છે)

અઘોરનાથ: એ તો આણાનું પાદડું અમારે

[જલમા આગળ ધસે છે]

એવી ફૂલધારાઓ મા વરસાવશો,
દસ્યુઓને નહીં વાગે એ

વસુન્ધરા ને ત્ય્હારે મહાકાળેશ્વરનું મૂર્છાસ્ત્ર.

(અઘોરનાથ મૂર્છા ખાઈ પાણીમા પડે છે ને બે દસ્યુઓ કરડાળી-ઓમા જલનીતરતા અઘોરને ઉપાડી ભાગી જાય છે માલતીને એક દસ્યુએ તેડી લીધી હોય છે, સહુને ન્હાસતા નિહાળી માલતીને જલમા પડતી મૂકી તે ન્હાસી જાય છે એક દસ્યુ કમળવેલોમા જલમા ખૂંચવાઇ પડે છે, ને બીજે કાંઠે મ્હોંના ઠોકરાઇ જલતીરે પડે છે અન્ધકારમૂર્તિઓ સમોવડા દસ્યુઓ અન્ધકારમા અદૃશ્ય થાય છે વિજેતા કુમારિકાઓ દર્પભેર ધનુષ્ય ટંકાર કરે છે)

પ્રવેશ ત્રીજો:

યુદ્ધસભા ને વ્યૂહમન્ત્રણા

(દિવસની સંગ્રામખેલનાથી પરવારેલા આર્ય યોધરાજોની યુદ્ધસભા સુભટપતિને શિબિરે વ્યૂહમન્ત્રણાને કાજે રાત્રીએ મળેલી છે ધનુષ્યાસને સુભટપતિ વિરાજેલ છે અને જટામાં ફરતુ ચક્ર ધારેલ છે એક બાજુ ગદાઓનો ઢગ અને બીજી બાજુ શરભાથાઓનો ગંજ ખડકેલા છે શિબિરને ફરતા ધનુષ્યના તોરણ લટકે છે રાત્રીનો શયનડંકો વાગે છે)

ઋત્વિજરાજ સેનાનીઓનો શયનડંકો વાગે
ત્ય્હારે સુભટપતિના જાગરણ મંડાય
या निशा सर्व भूतानां
तस्यां जागर्ति संयमी

સુભટપતિ યોગીરાજ ને સેનાધીશ
એટલા સમાનધર્મી.

(યુદ્ધસભાને)

યોધરાજો ! મહાકાળેશ્વરને આરે હવેથી
સૈન્યઅશ્વો પાણી પીવા ન જાય
પનિહારીઓનો એ પાણીઘાટ છે

યોધરાજ. સાધુ વચન, સુભટપતિ !

ઉજ્જયિનીની પૌરાંગનાઓ
પુરનાં રસસીંચન ત્ય્હાં સંગ્રહે છે.
મહારથી: અવન્તીનાથે અશ્વરાજને બાંધ્યો
ત્ય્હારથી અંહી મોરચા માંડયા
એ ઠીક નથી કીધું આપણે
સુભટપતિ: ત્ય્હારે ?
મહારથી: આપણે શિપ્રાનાં પાણી પીએ,
ને અવન્તીસેના સજ્જ થાય ?
વેળાનો એ સદુપયોગ નથી વીરનો.
વજ્રધન્વા: પ્રસંગના પાસા પડવા જ જોઇએ.
સુભટપતિ: અસજ્જ શત્રુને વિદારવા,
આર્યોને એ ઘટે ?—
અવન્તીનાથે શકટવ્યૂહ આદર્યો છે.
મહારથી: સ્હામે અર્ધચન્દ્ર વ્યૂહ માંડી
ચન્દ્રશૃંગો વચ્ચે શકટને ઘેરશું કાલે.
ઋત્વિજરાજ: પૌરવપુરનો નિત્યદૂત કહે છે કે
પૌરવદેવ હિમાદ્રિમાળામાં પધાર્યા છે
સુભટપતિ: ત્ય્હારે તો ધાર્યાથી વ્હેલા
પધારશે અંહી પૃથ્વીપાલ.
વજ્રધન્વા: પૌરવપતિનાં પધારતાં પહેલાં
અવન્તીના દુર્ગ પડવા જોઇએ.
ઋત્વિજરાજ: આજાનબાહુ અવન્તીનાથ વિરંચીદેવે
ઘાસનો પૂળો નથી કંઇ;
પૌરવકેસરી સ્હામે નૃપશાર્દૂલ છે.

સુભટપતિઃ આવંતાં બાણ ઝીલે ને ચીરે,
શૂરવીરોને એવાથી યુદ્ધ શોભે.
(એક ધનુર્ધર પ્રવેશીને)

ધનુર્ધરઃ મહારાજ ! સિન્ધુદેશથી દૂત આવ્યો છે,
ક્ષેમસન્દેશ લાવ્યો છે.

સુભટપતિઃ આર્યકુલનું સદા ક્ષેમ જ છે.
પાઠવો અહીં યોધસભામાં

(ધનુર્ધર જાય છે. પળેક પછી સંકેલી ધજવાળો સિન્ધુ દેશનો દૂત પ્રવેશે છે.)

દૂતઃ યોધરાજોનો જય હો !

સુભટપતિઃ યોધરાજ ! સુરાષ્ટ્ર શું કરે છે ?
સિન્ધુ દેશની કથા પછી કહેો.

દૂતઃ સોમનાથના યાત્રીસંઘને શાન્તિ છે.
સુરાષ્ટ્ર સંમત છે પૌરવનાથની તીર્થરક્ષાને.

મહારથીઃ સુરાષ્ટ્ર તીર્થરક્ષાથી અળગુ નથી.
ઓષધીઓનો નાથ લોકપાલ સોમદેવ
સાગરતીરે ત્હાં વિરાજે છે.

વજ્રધન્વાઃ સોમતીર્થને સાગરની પાંખ બાધી છે;
પૃથ્વી ત્હાં પાણીમાં સમાય છે.

સુભટપતિઃ ભરતદેવનો પ્રથમ અશ્વમેધ યજ્ઞ
એટલે આર્યતીર્થોની તીર્થરક્ષા.
ધર્મપાલના શિવાય ધર્મરાજવીને
અન્ય ઉદ્દેશ નથી અશ્વયજ્ઞનો.

દૂતઃ સિન્ધુનદનાં મહાજલની પેઠે

સિન્ધુ દેશ હજી ઉછળે છે,
ભરતી ઉભરાય છે.

ઋત્વિજરાજ: જટાધારી જોગેશ્વર

ત્ય્હાં તો સેનાનાયક છે ને ?
કાર્તિકસ્વામીની વ્યૂહરચનાઓના પક્ષપાતી ?

દૂત: હા, જોગેશ્વરની શૃંગાળી જટાથી
સિન્ધુલોકને ભયકમ્પ છૂટે છે.
સેનાનીઓને માથે યે
જટાશૃંગ આડયાં છે જોગેશ્વરે.

સુભટપતિ જોગેશ્વર જીતશે સિન્ધુનાં જલને

ઋત્વિજરાજ ગાન્ધાર જીત્યો, સપ્તસિન્ધુ જીત્યો,
અમરનાથની યાત્રા કીધી,
હરદ્વારના હિમાલયદ્વાર ખોલ્યાઃ
ગંગોત્રી-જમનોત્રી નિર્ભય કીધા·
સુરાષ્ટ્રના સોમતીર્થની શાન્તિકથા છે
બ્રહ્મપુત્રાના જલકોટના કાંગરા જીત્યા
દક્ષિણે વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવન ભેદી
રેવાના રમણીય જલપ્રવાહમાં
મહારથીઓના રથના અશ્વરાજો
પાણી પીશે, ને થાક ઉતારશે.
કાળિયાર વિચરે છે તે
સકલ આર્યદેશના આર્યનૃપાલ
યશસ્વામી ભરતદેવ થયા:

શિવાય સિન્ધુદેશ ને અવન્તીદેશ.
સામગાતા ! ગાશો
ભરતકુલનું એ મહાગાન ?

સામગાતા: માલિનીતીરથી ઋષિબાલકો આવ્યા છે,
ને ભરતકુલનું મહાગાન લાવ્યા છે.
યોધરાજોની આજ્ઞા હોય તો ગાય.

સુભટપતિ: આર્યાવર્તની મહાકથાના યશોગાનથી
અધિક પ્રિય તો શું હોય આર્યસેનાનીઓને ?

સામગાતા ને ચાર ઋષિબાલકો:
કોણ નહીં ગાશે તુજ ગુણગાથા ? ભરતભૂમિ !
ધન્ય જેહ ભણશે તુજ કીર્તિકથા, ભરતભૂમિ !
અવતારો ફરી પરમ જનની, અહો ભરતભૂમિ !
કોણ નહીં ગાશે તુજ ગુણગાથા ? ભરતભૂમિ !

પ્રાચીનો મંહી તું પ્રાચીન,
નવીનો મંહી તું નવીન:
યુગયુગથી સદાની યે સજીવન, હો ભરતભૂમિ !
ગાઓ–ગાઓ ગુણપૂજક ગરવાં નરનાર હો !
ગાઓ એહ અમ્મરનું અમર યશોગાન હો !
બ્રહ્મચારી ! સંન્યાસી ! ગૃહસ્થો ! વાનપ્રસ્થો !
ફરી વળી એક વેળ એહ યશોગાન હો !

વિશ્વ નિરખે, મહાકાલ હારે, અમરસંઘ કુતૂહલ કરે.
સાગર ! સનાતન શબ્દે,
માનવકુલ ! મન્ત્રોચ્ચારે.
ગિરિગહ્વર ! ઘોર ધ્વનિથી ગાઓ;
ગાઓ એ અનસ્તનું ધ્રુવતાન કીર્તિગાન હો !
ઋષિપુત્રો ! ક્ષત્રિયકુલ ! વૈશ્યવંશજ ! શૂરદેવો !
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

(અવન્તીનાથનો એક દૂત પ્રવેશીને)

દૂત આર્ય સુભગનાથ !
આ સારંગધનુષ્યને છેડે છે
અવન્તીનાથનો રાજઉત્તર

વજ્રધન્વા (ઉત્તરપત્રિકા છોડતાં છોડતાં)
શુભનાં શુકન છે એ
મારંગખૂંદી પૃથ્વી પૌરવોને મળશે

(ઉત્તર વાંચે છે)

' અવન્તીનાથના બાણુના શપથ.
અવન્તીના બાણુચાપ
તીણુાં ને તીખાં છે,
ચક્રધરોનાં મહાચક્ર ફરતી
વીજળી ઉડે છે, અડતાં દઝાડશે
મહાર થભાવવા દ્વન્દ્વયુદ્ધ સ્વીકારશું
ગંગાદ્વારના અન્ધારમુખા દસ્યુઓ પાછા
અવન્તીકુમાર સ્હડયા છે
પાછા વળ્યે મુહૂર્ત માગજો '

યોધરાજ. તીખાં બાણુચાપ તો ભાળ્યાં.
એ સન્ધ્યાએ, યાદ છે ને ?
અશ્વ નચાવતા અલબેલા અવન્તીયોધનો
ચક્ર છોડી કિરીટચ્છેદ કીધો હતો તે ?
શિપ્રાને સ્હામે આરે
ફગીથી દીઠો હોય એ સુભગરાજને
તો આ ધનુષ્ય ભાગી પડજો ભરરણુમાં

દૂતઃ એક ફૂલ વસન્ત નથી,
તેમ એક યોધરાજ અવન્તી નથી.
મધ્યદેશનો તો મહિમા કેવો ?
પ્રજાદેહનું એ નાભિચક્ર છે,
રાજ્યચક્રની એ ચક્રનાભિ છે
મહાકાલેશ્વરનું છત્ર છે
એને શિરે સદા

વજ્રધન્વાઃ દૂત ! ત્હારો દેહ પવિત્ર મનાય,
નહીં તો પ્રકાશત પૌરવપુત્રો.
પ્રજાદેહનુ હૈયું તો છે પૌરવપુર.

સુભટપતિઃ અવન્તીના યોધરાજોને અનાદરશો મા.
દૂત ! અવન્તીકુમારીના દસ્યુજયને માટે
અવન્તીનાથને જઈ અભિવન્દન દેજો
આર્યોની સમસ્ત યોધસભાની વતી.
કહેજો, અવન્તી અમારે યુદ્ધયોગ્ય છે.

ઋત્વિજરાજઃ સેનાધીશ ! ગદાયુદ્ધ માગો તો ?

મહારથીઃ આયુધખેલનો અખાડો માંડો તો ?

આર્ય સુભટોઃ સંગ્રામખેલનો અખાડો માંડો,
યોધરંગની લીલા આદરો

સુભટપતિઃ દૂતદેવ ! અવન્તીનાથને કહેજો
આવતી પૂર્ણિમાની સ્હાંજે
મહાવિશાલ હેમવર્ણા તાડવનમાં
યોધરમણાનો અખાડો મંડાશેઃ
અવન્તીના સુભટરાજોને

આમન્ત્રણ છે આર્ય યોધરાજોનું.

દૂતઃ આપો તે યુદ્ધનું આમન્ત્રણ
સ્વીકારવા મ્હને રાજઆજ્ઞા છે.
અવન્તીના યોધરાજ પધારશે,
જંગ માંડશે, ને જીતશે.
(અવન્તીનાથનો દૂત જાય છે.)

સુભટપતિઃ શો હતો એનો યે મધ્યાહ્ન !
એના આગલ્યા યુગમાં
સુભટોનો એ સૂર્ય હતો

મહારથી· (ઉઠતા ઉઠતા)
ત્હારે કાલે અર્ધચન્દ્ર વ્યૂહ ?
(યોધસભા સહુ ઉઠે છે)

વજ્રધન્વાઃ શિપ્રાનો જલપ્રવાહ રોકાશે તો ?

યોધરાજઃ તો મહાકાલેશ્વરજીને
બીજી જલાધારી ચ્હડશે.

સુભટપતિ શિબિરે શિબિરે રણસન્દેશ કહેજો.

સહુ સુભટોઃ પૌરવદેવનો જય !

(મધ્યરાત્રીનો રણડંકો વાગે છે જય પોકારતા યોધશાળે નિજનિજને શિબિરે સિધાવે છે)

પ્રવેશ ચોથોઃ

માલિનીતીરનું તપોવન

(સઘન વૃક્ષઘટાઓમા થઇને માલિનીનું પુણ્યસ્રોત વહે છે કુન્જે મહી હરણો રમતા હોય છે વૃક્ષડાળેથી વેલીઓ અને વલ્કલો લટકે છે પાછળ આઘે હિમાદ્રિમાલાના આછા શિખરો મેઘમાલા જેવા ભાસે છે, ને યજ્ઞહુતાશના ધૂમ્રવાદળ ઉડતા ઉચે ચ્હડે છે ત્હેમા ભળી જાય છે શાન્તિ, પરમ શાન્તિ, હિમાલયની ખીણો માહેની શાન્તિ, એ આશ્રમમનોહરતામા પથરાયેલી છે.

ત્હા એક વેણીબદ્ધ વલ્કલધારિણી શાન્તિની મૂર્તિ સમી તપસ્વિની શકુન્તલા કુન્જઘટાઓમાથી પધારે છે)

શકુન્તલાઃ એક આશાપાશે બાંધી જીવું છું,
મ્હારા ભરતનો યુવરાજ જોઉં.
ને એક આ તપોવન સ્મરણો સ્મરાવે છે;
ઘડીએ ને પલકે, પગલે ને ડગલે,
એ સ્મરણોમાં જીવું છું.
અરેરે ! લાંબાં આયુષ્ય
એટલે શું સ્નેહસૂનાં જીવન ?
શતં જીવ શરદો વર્ધમાનઃ
એ આશીર્વાદમન્ત્રનો અર્થ શો ત્ય્હારે ?

(કંઠ હાળી પળેક હૃદયમા ઉતરી જાય છે ઉત્કંઠ થઇ ને)

સંસારની પંખિણીઓ સરિખડી
સખીઓ યે ઉડી ગઈ !
પ્રેમનો કલાધર મોરલો,
ન સારવનમા નાચી-નચાવી,
કલાઓ કરી આથમ્યો
જીવનના વિધવિધરંગી પુષ્પો
ખીલ્યા, કરમાયા, ને ખરી પડયા
આ સૂકાયેલી વનજ્યોત્સ્ના અમી
હું યે ઝોલા ખાઉ છુ
અદૃષ્ટની અનિલલહરીઓમા

(વળી વિચારીને મન વાળે છે)

તપોવનમા જીવન આદર્યું
તે તપોવનમા જ પૂરૂં કરવાને
આત્મન્ ! ત્હારે તો સદા યે
તપ જ તપવાના છે ત્રણે વયમા
નપોવનમા ઉછરેલાને બીજુ શું હોય ?

(આસપાસ નિહાળીને)

મ્હારા પ્રેમની આ પુણ્યભૂમિ
આબાની આ રસઘટા નીચે
વનજ્યોત્સ્નાને આ માંડવડે,
પ્રિયતમના પ્રથમ દર્શન કીધા હતા
પૃથ્વી પુષ્પપાથરી હતી,
પૌરવપતિને વૃક્ષો પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા

શો હતો ભવ્ય ને અલબેલડો
પુરુકુલપ્રદીપનો ત્હારે પુણ્યપ્રભાવ !
જાણે આભના યે થંભ.
સખીઓ અમે ફૂલછોડને જલ સીંચતી.
ઘટા પાછળથી સૌન્દર્યધન શા પધારી
આખી યે આંખડી ભરી ઉભા,
ને સલૂણી પ્રેમની પ્રતિમા
હૃદય ભરીને પાડી.

(માલિનીતીર ભણી નિહાળી નિશ્વાસ મૂકી વિચારતન્દ્રામાં ચાલવા માંડે છે.)

એ યે એક યુગ હતો.
આજે ભરતને કાજે જીવું છું.
આ તપોવન તો બીજો બ્રહ્મલોક છે.

(પગથીમા ઉપસી આવેલા વૃક્ષમૂલની પદકમલને ઠોકર વાગે છે.)

હા ! આયુષ્યની પગથીમાં ચાલતાં ચાલતાં યે
ઘણી ઘણી ખાધી પ્રારબ્ધની ઠોકરો.

(આગળ ચાલતાં અમરવેલીની લટકતી સરમા વલ્કલ ભરાય છે, એટલે ખચકીને)

કોનાં પુણ્યદર્શનને કાજ
આજે રોકે છે ? ઓ અમૃતવેલ !
નથી પૃથ્વીના પડ ઉપર હવે
એ પ્રિયતમનું પ્રેમસુખડું.

(કમલઆરે ઉભેલો માલિનીતીરનો નેતરઘેર્યો લતામંડપ નિહાળીને)

ધર્મારણ્યનાં પ્રાણીમાત્રની રસમાતા માલિની !

ત્હારા દર્શન તો સદા યે સતાવે છે
એ જલમાંથી કમલપત્ર વીણ્યું હતું,
એ લતામંડપમાંથી જ પ્રીતમને
પ્રેમપત્રિકા લખી હતી ને ?

(હૃદયફેરો હથેળી પંપાળતી પંપાળતી)

ઓ સ્મરણો ! શાન્ત થાવ
હું ત્હમને ભૂલી નથી
પણ ઉછળી ઉછળીને આવી,
નીર ભરી મેઘમાળા શા પધારી,
અન્તરવ્યોમ આવરી આવરીને,
કાં પજવો છો મ્હને એકાકિનીને ?
મ્હારો સારસ ઉડી ગયો
સંસારના સરોવરને તીર
એકલડી છે આ સારસી
સ્મરણો ! સતાવો મા ઝાઝેરડાં
ઉછળતા હૃદયોર્મિઓ ! શાન્ત થાવ.

સ્મરણ ! મા સતાવો હું બ્હાવરી

સુન્દરરંગ આંએ પૂર્યા કુંકુમચન્દન ભાલે ધર્યા
ફૂલફૂલે ચોક ભર્યા

જોવા ને રોવા એક જોવા ને રોવાં
અવભેનાના પ્રેમરંગે મ્હોવા
વિલાસરંગે રહોવા,

ઝીણી-ઝીણીમાંથી ભ્રમર છો,
ડંખે ને દાદ દે એ દિલને

રોમ રોમ ફૂવારા ફૂટે,
ઝંખે ને શાપ દે અનિલને:
સ્મરણ ! મા સતાવો, હું બ્હાવરી.

(હસરો શમી ગયે સ્વસ્થ થઇને)

આ તપોવનને તીર તપ તપતી
ભરતદેવ! ત્હારે કાજે જીવુ છુ હવે, હો !

(પાછળ, આઘે, માલિનીને તીર ભરતદેવ પધારે છે.)

ભરત: આ જ એ તપોવન
આ એ પુણ્યસ્ત્રોત માલિનીનો આરો,
આ એ સુકુમાર હરિણોના યૂથ,
ને આ એ ધર્મચારિણોનું ધર્મારણ્ય

(આશ્રમ ભણી ડગલા ભરે છે સ્હવારના આહ્નિકથી પરવારેલા કણ્વ ઋષિ ઉચ્ચી ઘાસસળીઓમાથી, વૃ ધ સિંહ સમોવડા, ઓચિન્તાના ઉઠી કુરુકુલતિલક ભરતદેવને સત્કારે છે)

કણ્વ મહારાજ દુષ્યન્ત રક્ષતા તપસ્વીઓને;
આજે પધાર્યા છો, રાજેન્દ્ર !
ધર્મારણ્યમાં ધર્મધેનુઓના પરિત્રાણાર્થે.
આયુષ્યમાન હો ! જગજ્જેતા હો !
આમ એકાકી કેમ ?

ભરત આત્મવન્દના છે, પૂજ્ય વડિલ !
બાલકને શરમાવો કા ?
તપોવનોના રક્ષણ તો
તપસ્વીઓનાં તપ છે

ધર્મારણ્યમાં ધર્મમૂર્તિઓનાં દર્શને આવ્યો છું.
યોધસાથ તપોવનની બહાર છે

શકુન્તલા (જનાન્તિકે)

સ્વસ્થ થયેલા હૃદયસરોવરમા
પાછો આ શો અણકલ્પ્યો સંચાર ?
કરહાના આવે છે આ અનિલ ?

(આસપાસ નિહાળે છે ત્હો સિંહનાદ સમોવડો ઋષિશબ્દ તપોવનમા ગાજી ઉઠે છે)

કણ્વ અહો તપોવનવાસીઓ હો !
તપસ્વિની શકુન્તલાને કહો કે
તેના ગુરુકુલનુ સૌભાગ્ય
ને મહારાજ દુષ્યન્તના બાલાવતાર
ભરતદેવ તપોવનમાં પધાર્યા છે

(કણ્વશબ્દોચ્ચારે તપોવન ગાજી ઉઠે છે, અને ત્હા ઘટામાથી તપોવનવાસીઓ માલિનીની કુન્જમા ઉભરાય છે ઋષિશબ્દે સચેત થઇને ને આધે વૃક્ષઘટાઓમાથી ભરતને આવતો નિહાળીને)

શકુન્તલા (સ્વગત)

મ્હારી આંખની કીકી,
મ્હારા આયુષ્યનો આધાર,
આવ્યો-આવ્યો આજે
મ્હારો આશાનો મીઠો મહેરામણ

(ભરતવત્ ઉભે છે આશ્રમવાસીઓના પરિવાર સાથે કણ્વ સગાથે ભરતદેવ માતા સમીપ પધારે છે)

ભરત માતા ! ચરણધૂલિ શીર્ષે સ્થાપુ છુ

(તપસ્વિની શકુન્તલાને ચરણવન્દના કરે છે માતાને હૃદયમાંથી ફૂવારા ફૂટે છે. ધાવણની સેરો પ્રગટે છે, હર્ષાશ્રુ ઉભરાય કંઠરોધ કરે છે.)

કણ્વ: (ચરણોમાં પડેલા ભરતદેવને દાખવીને)
શકુન્તલા ! આર્યાવર્તનું પ્રારબ્ધ
ત્હારા ખોળામાં પડ્યું છે
ઉઠાડ, ઓ ભરતકુળની માતા !
ને ત્હારાં સમસ્ત તપોધનથી
પૌરવકુલપતિને આશિષ દે.

શકુન્તલા: (ભરતદેવને ઉઠાડી ડાબા કરની વેલ માથે સ્થાપી અને જમણા હસ્તની પાંદડીમાં ભરતની ચીબુક ઝીલી, અનન્ય ભાવે મુખલક્ષ્મી અનિમિષ નિહાળી રહીને)
વત્સ ! આયુષ્યમાન્ થા,
પુણ્યશ્લોક્યો ને જયકિરીટી થા.
પૃથ્વી ત્હને વરશે.

(આંખમાંથી હર્ષાશ્રુનું જલસિંચન કરી માથે બન્ને હસ્તપાંખડીઓ સ્થાપી આશીર્વચન ઉચ્ચારે છે)

કણ્વ: ભરતદેવની આણ વર્તે છે ત્ય્હાં
તપોવનમાં તો બ્રહ્મશાન્તિ જ છે.
બ્રહ્માવર્તમાં તો કુશળતા છે ને ?

ભરત: વડિલોની યથાવત્ કૃપાવર્ષાથી
કલ્યાણના જ પાક ઉતરે છે બ્રહ્માવર્તમાં.
કશ્યપદેવના તપપ્રભાવથી
રક્ષાયેલો જ છે આ પુણ્યાશ્રમ તો.

કણ્વ: શો ચાલે છે પુણ્યસમારંભ હમણાં ?

નદીના વ્હેણ પેઠે પ્રવૃત્તિનુ સ્રોત પણ
સૂકાવા દેવુ તો ન જ ઘટે

ભરત આપના ભાખેલા ભવિષ્ય
સાચ્ચા પાડવા મથુ છુ
મંડાયો છે મ્હારો પ્રથમ રાજ્યસૂય યજ્ઞ,
ને આવ્યો છુ વડિલોના આશીર્વાદિને કાજ
ધર્મચારિણીની ધર્મપદધૂલિથી,
તપસ્વીઓના તપોરજથી,
ફરી વળી એક વેળા
પધારો ને પાવન કરો
પૌરવવંશની રાજનગરી

કણ્વ વડિલોના આત્મા ઉચ્ચરે છે,
પૃથ્વીના પરીઘમા ત્હારી આણ ફરશે
પૃથ્વીમા આર્યત્વનો પ્રસાર
આર્યનૃપાલનો એ આદ્યધર્મ
પૌરવવંશના રાજમહાલયોમા
સચી રાખવાને કાજે જ નથી
વેદચતુષ્ટયના મન્ત્રોચ્ચાર

(એક ઋષિકુમારના કાનમા કણ્વ ઋષિ કાઇક કહે છે, ઋષિકુમાર આશ્રમ ભણી જાય છે)

ભરત કેટલાક પ્રદેશોમા રાજઅશ્વ ફરી આવ્યો,
કેટલાકમા ફરવા સંચર્યો છે
સુભટપતિ જયધ્વજ સાથે છે,
ચાતુર્વેદી ઋત્વિજવરો સંગાથે છે
માતુશ્રીના વૃદ્ધ મન્ત્રીશ્વર આર્યવિજ્ઞાન

રાજનગરીમા રાજસિંહાસનને રક્ષે છે.
વિન્ધ્યાટવિના મહાવન વીંધવા વા નહીં ?
એ બ્રહ્મમન્ત્ર આપે ઉચ્ચરવાનો છે

કણ્વ: બ્રહ્માવર્તમા બ્રહ્મસભા આમન્ત્રી
દીર્ઘદ્રષ્ટાઓને એ બ્રહ્મપ્રશ્ન પૂછીશુ
વિકટ છે વીંધવા એ મહાવન.
એ મહાનદ ને એ ગિરિમાલાઓના
ચચ્ચાર છે ગહન અન્તરાયો
ઉત્તર ને દક્ષિણની વચ્ચે.
ને ભરતદેવ ! ત્હારો ઘોડીલો !
પૃથ્વીવિજેતાનો એ રાજઅશ્વ છે:
પણ એથી યે અધિક છે એ.
દિશદિશમા સચરતુ
એ છે આર્યત્વનું સિંહાસન
પુરુવશનો માત્ર એ દિગ્વિજય નથી:
આર્યકુલનો–આર્યત્વનો એ દિગ્વિજય છે.
રાજવત્સ ! દિશદિશમા ત્હારો જય છે

શકુન્તલા· મહોજસ પુરુવશને યે
ભરતદેવ ! ત્હેં ઉજ્જવળો કીધો

કણ્વ ઋષિપુત્રો ! ગાઓ ભારતનુ મહાગાન:
ભાઉ ડ સામના ભવ્ય ગાન સરિખડુ
ગગાયમુનાના સગમતીર્થ સમું
આંખ મન્મુખ એ રાખીને

આયુષ્યને તીર્થમાર્ગે રાજવીઓ સંચરશે.
રાજર્ષિઓનો એ ગજમાર્ગ છે, ભરતદેવ!
આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ પમરે છે એમાં,
ભૂત ને ભવિષ્યનો.

ઋષિકુમારો: મહાભારત! ગાંડીવટંકારે,
સૂર્યવંશ! નિજ રામગૌરવે,
કપિલવસ્તુ! સિદ્ધાર્થ તણા
ભીષણ ભવસંન્યાસે

ભૂગોલ ભરી, ખગોલ જગાડી, સિંહનાદથી
ગાઓ એહ વિક્રમ, ઉજ્જયિની!
ગાઓ એહ વીરત્વ, ચિતોડ!
ગાઓ—ગાઓ એ અધૂરા
પુનરુદ્ધાર, શિવાજી!

ગાઓ ધર્મના ઐક્ય, નાનક!
ગાઓ એ ઉરભાવ, ચૈતન્ય!
રામરાજ્ય, ધર્મરાજ્ય; અશોકમહાત્મ્ય,
અકબરઔદાર્ય,

ગાઓ સહુ એ ઓજસ-વર્ચસ્,
એ પ્રતાપ, એ જાહોજલાલી,
ભૂગોળ ભરી, ખગોળ જગાડી, મેઘનાદથી
ગાઓ એ વિધાત્રીનાં વિધાન, કુરુક્ષેત્ર હો!

(ગયેલ ઋષિકુમાર દિવ્ય શસ્ત્રકવચ લઇને આવે છે.)

તમસ ને રજસ્ મંહીની ચિરંજીવ સાત્ત્વિકતા;
મૃત્યુની ચિતાચિતાવસી નિત્યસંજીવનતાઃ
ગાઓ—ગાઓ આર્યકુલનું સનાતન આર્યત્વ હો !
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

કુણ્વઃ ત્હમારૂં જ છે ને ત્હમે લ્યો.
દુષ્યન્ત મહારાજ ઈન્દ્રસહાયાર્થે સંચર્યા'તા
ત્ય્હારે એ સ્વર્ગસહાયકને શિરે
અમરનાથે ધરાવી હતી મન્દારમાલા.
એ પૃથ્વીપાલ પૃથ્વીમાં ઉતર્યે
મરીચાશ્રમમાં ભગવાન મરીચદેવે,
મંહી અપરાજીત રાખડી ગૂંથીને
એ મન્દારમાલાનાં કીધાં'તાં
આ અજીત શસ્ત્રકવચ.
તપસ્વિની શકુન્તલા આ તપોવનમાં
નિત્યશઃ પૂજે છે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં
નાથનાં એ અસ્ત્રશસ્ત્રને.
પુત્ર તે જ પિતા છેઃ
તો ધરો હવે પિતાનાં એ શસ્ત્રકવચ,
ને ધરીત્રીમાં સ્થાપો ધર્મ.

(કણ્વઋષિ અને ઋષિકુમારો ભરતદેવને દિવ્ય શસ્ત્રકવચ ધરાવે છે.)

શકુન્તલાઃ ઉતરજો ત્હારાં આળપંપાળ.
વત્સ ! હવે કીયે પુણ્યમુહૂર્તે
ગૃહેલક્ષ્મીથી શોભશે ત્હારા મહેલ ?
આર્યકુલની મહારાણીશ્રીની

પુણ્યજ્યોતથી ક્યહારે એ ઝગહળશે ?

ભરત માતા ! મ્હારૂં વ્રત છે,
દિગ્વિજ્ય પહેલા ન પરણવું
મ્હારા પ્રેમનું સ્થાન
આજે મ્હારે આર્યકુલ એક જ છે

કણ્વ શકુન્તલા ! અકારણ છે આ ત્હારી ચિન્તા
ભરતકુલની અમરવેલ
સર્વિશ્વકાળના છેડા સૂધી
પાંગરશે ને પ્રસરશે
દિશાઓ યે એને તો ન્હાની પડશે.

શકુન્તલા મ્હારા ભરત કાજે સૌન્દર્યલક્ષ્મી શોધવા
દેવાંગનાઓ પાઠવીશ અવનીતલમાં
પછી એ સ્વયંવર આદરશે

ભરત વડિલોની રજા છે હવે ?
સમરાંગણ વાટ જૂવે છે
ક્યહારે પાવન કરશો પાટનગરીને ?

કણ્વ આદર છે તો આવીશું જ ને.

શકુન્તલા: ક્યહા આવશો છે
રાજસૂય યજ્ઞનો મહોત્સવ ?

કણ્વ (ભરતદેવ જવા માંડે છે એટલે)

શકુન્તલા પૌરવપુરે પધાર્યાની પૂર્વસ્મૃતિ,
એક યુગ ઉગીને ઉતર્યે,
અધિક કલ્યાણકારી મુહૂર્તે આજ,
સ્મરણદેશે, ભરતદેવ!
ફરીથી ખડી થાય છે

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या,
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्;
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः,
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं, सर्वैरनुज्ञायताम्.

આશ્રમવાસીઓ! આશીર્વાદ દ્યો
શકુન્તલાના એ પુત્રદેવ
ધર્મારણ્યનાં વન વેલી ને ઋષિકુમારો!
ભરતદેવને વિદાય દ્યો
દેવોનાં જયદુદુંભિ વાગો દિગન્તમાં.
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः
સિધાવો, ભરતદેવ!
પૃથ્વીને પરણીને પાળજો.

(ભરતદેવ ચાલવા માંડે છે ત્હાં આકાશમાં દેવોના જયદુંદુભિ વાગે છે, ને આભમાંથી ધનુષ્યબાણ ઉતરે છે ઋષિકુમાર તે લઇ શકુન્તલાને આપે છે.)

શકુન્તલા: ધારણ કર આ દેવધનુષ્ય;

ને જીતજે માનવજાતિને, ભરતવત્સ !

(ભરતને દેવધનુષ્ય ધરાવે છે ફરી એક વેળા કણ્વદેવના આશીર્વાદ પામી, માતાની ચરણવન્દના લઈ ભરતદેવ તપોવનમાથી સિધાવે છે ઉર્ધ્વ હસ્તે આશીર્વાદ દેતા આશ્રમવાસીઓ સ્નેહભીની આંખે પાછળ નિહાળતા તપોવનમા ઉભા રહે છે.)

રાજર્ષિ ભરત

અંક બીજો

પ્રવેશ પહેલો

ચન્દ્રાનન સરોવરનાં ઉપવન

(વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરની વચ્ચે અવન્તીનાથના વનમહેલ ઉપર પાછલી રાતના પડછાયા પથરાયેલા છે. સરોવરજલની ઝીણી ઝીણી લહરીઓ આવી આવીને એ ચન્દ્રમહેલનાં પગથિયાં ધૂવે છે. મહેલ ફરતુ સુરમણીય ઉદ્યાન છે, ને ઉદ્યાન ફરતો સરોવરપગથાર છે સરોવર ઘેરતો ગાઢ ઉપવનનો કોટ છે, નેએ ઉપવનલક્ષ્મી આઘે આઘે ઘેરા ઘેરા થતા વિન્ધ્યાટવિના મહાવનોની વનલક્ષ્મીમા સંગમ પામે છે બધુ રામરામાકાર ને સૂનુ હોય છે

થોડીક વારે પગલા યે ન વાગે તેમ, પણ તરલગામિની, વસુન્ધરા કમલશણગારોથી શણગારાયેલી, ચકોરી શા નયનો દિશાદિશમા ઉડાડતી, છાનુ છાનુ બધે જોતી, ને દિશાદિશમા કાઇક શોધતી જેવી આવે છે)

વસુન્ધરા: કોઈ જડતું નથી: સખીઓ સન્તાઈ ગઇ.
સખીઓની પેઠે પૌરવપતિ યે
સન્તાકૂકડી રમે છે.

(હૃદયરેશ દળેલો પાલવ ઉઘાડી અ દર હૃદયભાગે નિહાળતી નિહાળતી)

.

ત્હમે યે મન્નાઈ ગયા
નાથ ! હૃદયકુંજમાં
જીવનમાં ક્ય્હારે જડશો હવે ?

(એક રમ્યરાજની પલ્લવઘટામાં લપાઈ હતી ત્ય્હાંથી ચન્દ્રિકા ઉતરે છે)

ચન્દ્રિકા: નાથને શોધ છ દાવમાં,
કે સખીઓને ? વસુન્ધરા !
ઉપવનમાં શોધે છે કે દૈયામાં ?
આ ત્હારા દાવ દેવાના ઢગ કે ?

(વેલ્લીપલ્લવને હિન્ડોળે સન્તાયેલી હતી તે માલતી બહાર આવે છે)

માલતી: દાવ દેતાં ન્હિયરને ભૂલી
સ્વપ્નચગડોળે ચ્હડે ત્હેને તો મે
એ દાવની શિક્ષા છે રમતમાં

(વૃક્ષોના થડ પાછળથી સખીઓ કેલિયા કરે છે)

વસુન્ધરા આયુષ્યકમલની સોળ પાખડીઓ શા
આપણા સોળસોળ વર્ષો
એળે ગયા ત્ય્હારે તો.
એ શિક્ષાએ તો સોધા પડશે
પ્રીતમના સંભારણાં ને સ્વપ્ન

(કંઠમાં કુંકુમસ્મરની ઝોળીઓ લટકાવેલી પુષ્પમાલા પાછળથી ટહુકિયા કરતી સખીઓ આવી વસુન્ધરાને ઘેરી વળે છે)

ચન્દ્રિકાઃ એને જગાડો સ્વપ્નાંમાંથી.
આજે ગૌરીપૂજાનું જાગરણ છે ને ?
માલતીઃ મારો મોગરાની કળીઓનો માર.
સખીઓને ભૂલી ઉંઘે છે,
ને સ્વપ્નાં જૂવે છે સંસારનાં.

(ફૂલઝોળીઓમાથી મોગરાની કળીઓ કૂહાડી વસુન્ધરાને ઘેરી લઇને સખીઓ આખ્યદેરો કપોલપ્રાન્તે વદનપટે વક્ષસ્થલે ને દેહમૂર્તિને એ વણખીલી કળીઓ મારે છે)

વસુન્ધરાઃ મા મારો, સખીજન ! મા મારો
પુષ્પધન્વાનાં એ પુષ્પબાણ
પ્રાણને ચારણી શે શારી
ઉરનાં અમૃતને ઢોળી નાખશે.

મખીજન ! ફૂલફૂલનાં એ બાણ
ભલી હો ! મારો મા મુજને:
અન્તર્ઝાળ જલાવી ન શમવ્યે
(એક સખીને સમ્બોધીને)
શાપ થશે તુજને:
(બીજી સખીને સમ્બોધીને)
અલી ઓ ! શાપ થશે તુજને·
સખીજન ! ફૂલફૂલના એ બાણ વિ.

ચન્દ્રિકાઃ અમે પુષ્પના પરિમલે વધાવિયે ત્હને:
વસુન્ધરાઃ નહીઃ સ્મના એ દીપથી જલાવો છો મ્હને:

માલતીઃ ત્હારા અંગથી અનંગના ફુવારા ફેડિયેઃ
ત્હારાં આંખ વદન હૃદયમાંથી કિરણ ખોલિયે.

વસુન્ધરાઃ અહો ! ઉરનાં અમીઝરણ ધૂળમાં ન ઢોળિયે.
અલી હો ! મારો મા મુજને.
અન્તર્જળ જલાવી ન શમવ્યે

(એક સખીને સમ્બોધીને)

શાપ થશે તુજનેઃ

(બીજી સખીને સમ્બોધીને)

અલી ઓ ! શાપ થશે તુજનેઃ
સખીજન ! ફુલફૂલનાં એ બાણ વિ.

ચન્દ્રિકાઃ ન ઉતાર્યાં હો, વસુન્ધરા ! ત્હેં
એ સ્વપ્નાંની તન્દ્રાનાં ઓઢણાં.

(સખીઓ કળીઓ માર્યે જ રાખે છે.)

વસુન્ધરાઃ (નમીને હસતી, ને હસી હસીને હસ્તાંજલિમાં
મુખચન્દ્રને બચાવતી બચાવતી)

કોઈ યે જાગ્યું છે કદી
જીવનનાં સ્વપ્નાંઓમાંથી,
કે મ્હને જ જગાડશો એકને ?
કહું ? દિલમાં ગલીપચી કરે છે
આ ત્હમારો મોગરાની કળીઓનો માર તો.

(વનમાંથી એક હાથી સરોવરજલમાં આવે છે. પૂર્વમાં પ્હરોડ મગરવા માંડે છે.)

આજના ગૌરી ઉત્સવ પછી તો–

ચન્દ્રિકાઃ આજનો ગૌરીઉત્સવ ઉજવ્યા પછી
દિલવાસીના દિદાર કરજો;
મનના મનોરથની મૂર્તિ જોજો.

માલતીઃ એ જોવા, લે, પોપચું ઉઘાડું.

(આંખ ઉપર તાકીને ફળી મારે છે.)

વસુન્ધરાઃ (આખડલીને પંપાળતી પંપાળતી)
એ પોપચાં તો ક્યહારનાં યે ઉઘડયાં,
મ્હારાં ને ત્હમારાં ય તે.

ચન્દ્રિકાઃ હા, બા ! ત્હારાં રસપોપચાં ઉઘડયાં:
વસન્તપંચમીની વરઘો દીઠી;
સ્વયંવરનાં આમન્ત્રણની લગ્નપત્રિકા
દેશદેશના રાજમહેલોમાં સંચરી ગઈ.
પણ ખટ માસ એ શે વીતશે ?

માલતીઃ આ અળવીતરાં રહેવા દ્યો હવે.
રજની ઉડી ઉડી જાય છે,
અણુપડછન્દ પગલે સરી સરી જાય છે.
બારે માસે આવશે પાછી
આ ઉત્સવદિનની રજની.
ને વસુન્ધરા ત્હારે ક્યહાં યે હશે,
સંસારના આ વનમાં કે પેલા વનમાં ?

(માલતી સખીઓને વારે છે. પાછળ સરોવરજલમાં હાથીઓનાં જૂથ જામે છે) . . .

વસુન્ધરા તે ત્હારે રાસ ઝીલવો છે ને?
ચન્દ્રિકા ત્હારી પાસે રાસ ઝીલાવવો છે
વસુન્ધરા ઝીલજો ત્હારે તો વ્હેલા વ્હેલા
માલતી નહી ગાઓ ત્હો યે ગવરાવશુ
ત્હમારો મનના મનોહરનો એ રાસ
વસુન્ધરા તો ઝીલો, ને ન ભારજો સહુ
નિજનિજના મનના મનોહરને

(ચન્દ્રકિરણ સમી સખીઓ રાસચન્દ્રમા ગોઠવાય છે વનવન ભેદતા કંઠથી વસુન્ધરા રાસ ઉપાડે છે)

મનનો હરનાર મનોહર એ
હું ક્યહાં શોધુ મનનો હરનાર મનોહર એ?
સખિ! કઈ કુજે મનનો હરનાર મનોહર એ?

જીવનનીર મ્હારા ઘેરા ઘેરા વ્હેનારાં
જલકેરે કાંઠડે ઉભો એ,
વાટ ભરીને ઉંડો પડછાયો પાડયો રૂડો,
હૈયે તો હેતથી ઝીલ્યો એ
કયમ જાય ઘડી યે ભૂલ્યો એ?
મનથી વરી છુ વ્હાલમો એ
હું ક્યહાં શોધુ મનનો હરનાર મનોહર એ!
સખિ! ક્હ કુજે મનનો હરનાર મનોહર એ?
મનનો હરનાર ત્રિ

(સરોવર જલમા હાથીઓ ને હાથિણીઓ સૂઢ ભરી ભરી અન્યોન્ય ઉપર ઢોળી ઢોળી જલક્રીડા કરે છે)

ભરતદેવઃ (જનાન્તિકે, પ્રવેશીને)
વિન્ધ્યાટવિમાં આર્ય સુભટો
હાથીઓના શિકારે ચ્હડ્યા છે.
ચન્દ્રાનન સરોવરમાં કરિપરિવાર
જલક્રીડા કરે છે નિત્યનિત્યે,
એ જાણી આ સરોવરે આવ્યા છે.
મૃગને જેમ મૃગઘંટરમાળ દોરે,
તેમ આ ગીતશબ્દે મ્હને તો દોર્યો.
અન્ધારામાં ને અન્ધારામાં આધે ઉતર્યો છું.

(આર્ય સુભટો ચન્દ્રાનન સરોવરને તીરે ઉતરે છે. મ્હોટાં જાળ ને પાશ, મ્હોટા અંકુશો, મહાગદાઓ, તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળો, મહામુદ્‌ગરોથી શસ્ત્રસજ્જ હોય છે. હાથીઓ ને હાથિણીઓના જૂથ તો જલક્રીડામાં મચેલા છે. જલતીરથી ને જલમાં ઉતરીને યોધરાજો શિકાર માંડે છે.)

મહાધન્વાઃ (એક મહાપાશ છોડી એક હાથીની શૂંઢ બાંધીને)
કદળીના થડની પેઠે
એક મહાપાશે શૂંઢને બાંધી લીધી.

યોધરાજઃ (નાગપાશ શું મહાજાળનું અસ્ત્ર છોડીને)
મહાજાળથી એ હાથિણીના પગ સાંકળ્યાઃ
યજ્ઞના વેદીથંભોને જાણે
વનલતાઓએ વીંટી લીધા.

સુભટપતિઃ મહારાજ ભરતદેવ તો ઉચ્ચર્યા કે
શિશુત્વમાં સિંહબાલના દાંત ગણ્યા,
કિશોરપદે સર્વદમન બિરદ સાંપડ્યું,

હવે સર્વપાલ–લોકપાલના બિરદથી શોભશે
એમ કહી સચર્યા મહાવનમા
મહારાજ કહેતા ગયા છે કે
હાથીઓનો શિકાર એટલે
મારવાના નહી, પણ પકડવાના

મહારથી તાડપત્રના વીંઝણા સરિખડા કાનને
આ અંકુશથી કુણા કરૂં છુ

(કદમ્બના ઉપસેલા ફૂલ સમી કાટાદ્દી ગદા ઉગામી સુભટપતિ સરોવલજલમા ઉતરે છે એક ગજરાજના વાળેલા દક્ષિણ પગ ઉપર વામ પાય માડી, ડાબે હાથે જમણો કાન ઝાલી ગદા મારી ગજરાજના મદના મોતી ઝરતા કરે છે બેચાર યોધનાજ હાથીઓના દન્તશૂલ ઝાલી સ્કન્ધે ચ્હડી સરોવરજલમાથી પાળે હાકી લાવે છે ચોસેચોસ પા ? હાથીઓ યોગમ દોડાદોડ માડે છે પોઢેલા વિન્ધ્યાટવિના મહાવન એ ભવભીષણ ક્રોધગર્જનાઓના ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિથી જાગી ઉઠે છે ઉછળતા જાલમોજાઓ સરોવરપાળે આવી અથડાય છે

આ ઓચિન્તાના કાલાહલથી સુન્દરીસંઘ વિસ્મયચકિત થાય છે પ્રસગ ન સ્હમજાતા સરોવરપાળ ભણી દોડે છે)

વસુન્ધરા અવન્તીનાથની સરોવરકુંજોને
પજવનારાઓ કોણ છે એ ?
મહાધન્વા વિરંચીદેવના મહાવનમા
પ્રાણીઓના જલવિહારે નિભર્ય નથી શુ ?
હસ્તીજૂથની પ્રાતક્રીડાને પજવ્યે
પજવનારની પ્રેમક્રીડાને શાપ લાગશે

ભરત: (વૃક્ષઘટા નીચે અદશ્ય હતા ત્હેમાંથી સ્વગત)
આ તો વિન્ધ્યાટવિની મહાદેવી !
વીરતાની જ જાણે પ્રતિમા !
સોનેરી વાદળીઓમાંથી જાણે
કોપકમ્પી ઈન્દ્રાણી મહાવર્ષા વર્ષે છે !
(પ્રત્યક્ષ થઇને)
સુન્દરી ! અપરાધી છીએ,
હું અને મ્હારો પરિવાર.
(આર્ય સુભટોને)
ચોધરાજો ! મા ઉથાપશો
સૌન્દર્યરાણીજીની એક્કે યે આજ્ઞા.
સૌન્દર્યની જલક્રીડાની કુંજોમાં
અણુતેડયા અતિથિ છીએ આપણે.

(ભરતદેવને નિરખી આશ્ચર્યચકિત દર્શનમુગ્ધ વાચાબધ્ધ જેવી વસુન્ધરા ચમકે છે, ખચાઇ ઉભે છે, અને મહાવનના લક્ષ્મીપગથાર નિહાળી રહે છે.)

ભરત: (વસુન્ધરા અનુત્તર રહે સખીવૃન્દને)
સિંહવાહિની જગદીશ્વરી સરિખડા,
સૌન્દર્ય ને વીરત્વની મૂર્તિ,
દુર્ગાના અવતાર કોણ છે એ ?
ચન્દ્રિકા: એ તો છે કો પુણ્યશાળીનું સૌભાગ્ય,
અવન્તીનાથની રાજકુમારી વસુન્ધરા.
આ એમનું ચન્દ્રાનન સરોવર,
ને પેલો એમનો ચન્દ્રમહેલ.

અ. ૨ પ્ર. ૧, પા. ૭૨

માલતી: કુમારિકાઓના રાજમહેલના ઉપવનમાં
રાત્રીભાગમા આવનાર આપ કોણ ?
અન્તઃકરણે યે જરી ન અવરોધ્યા ?

ભરત: ગૌરવપુત્ર હું ભરતરાજ:
અવન્તીની પદ્મણીના પુણ્યદર્શને
કૃતાર્થ થયો આજે.

(સખીઓ વધુ આશ્ચર્યચકિત થાય છે ચન્દ્રિકા ને માલતી પરસ્પર નેત્રપલ્લવી મારે છે.)

આર્ય સુભટોની ભૂલ થઇ છે.
તપોવનમાં મૃગીની મૃગયા ન હોય,
તેમ કુમારિકાઓના ઉપવનમા
જલક્રીડતા હાથીઓના શિકારે ન હોય.
શિપ્રાને સ્હામે તીર
આર્યોનાં શિબિર છે, દીઠા હશે
દેવપરવને કારણે હમણાં
બે દિવસનો યુદ્ધવિરામ છે;
હાથી શા મ્હારા આર્ય સુભટો
વિન્ધ્યાટવિના મહાવનમા
હાથીઓના શિકારે સ્હંચ્યા છે.
અજાણ્યે ભૂલ થઇ છે યોધરાજોની.
સુન્દરતાના ઉપવનમા
આવા ભવભેદુ કોલાહલ ન હોય
ક્ષમા કરશો તમારા રાજકુમારી ?

(સૂર્યનારાયણનાં કિરણોમાં હેમમુર્તિઓ ઓગળી જાય તેમ સખીસંઘના મદ દ્રવી પડે છે. સહુ ચિત્રવત્ નિઃશબ્દ રહે છે. અન્તે લજ્જાતી–શરમનીતરતી ચન્દ્રિકા આગળ આવે છે)

ચન્દ્રિકાઃ क्षमा वीरस्य भूषणम्.

વીરત્વભુષણ યશધ્વજી આપ શા
ચક્રવર્તીએ ક્ષમા તો વિસ્તારવાની
કે અમારી અડપલી સહિયરે
વીરોની મહામૃગયામાં વિઘ્ન પાડયાં.

ભરતઃ અવન્તીનાથની રાજકુમારિકાને કહેજો
આર્યકુલનાં પૂજ્ય ને વન્દનીય છે તે,
આર્ય યોધરાજોથી નિર્ભય રહે.
આર્યોમા રાહુઓ છે નહી,
અને હવે કદી યે રાહુના ગ્રહણ
ચન્દ્રાનન સરોવરે આવશે યે નહી.
(સુભટોને)
યોધરાજો! વિન્ધ્યાટવિ વિશાલ છેઃ
ચાલો વીરભદ્રો! બીજા મહાવનમાં
આપણી વનરમણાને કાજ.
(જતા જતા સ્વગત)
ત્મ્હારે લોકવન્દતી જુઠી નથી.
કીર્તિકથામાં સાંભળ્યાં હતાં
ત્હેવાં જ દીઠા સૌન્દર્ય ને વીરત્વ.
આર્યકુલના સામ્રાજ્ઞીપદને શોભતાં.
(હૃદયે હાથ પંપાળીને)
–પણ સાવધાન! ભરતરાજ! સાવધાન!
સંયમરશ્મીઓ! સાવધાન

પ્રેમના પ્રથમ દર્શને
આર્યત્વના દિગ્વિજયના મહોત્સવ પછી જ
માડવાનો છે હૃદયનો પ્રેમવિજયોત્સવ

(સુભટપરિવારની પાછળ પાછળ જાય છે માત્ર મલ્લનુ પ્રગલ્ભ પુણ્યતેજ જતા ભરતદેવ ઉપર વર્ષે છે)

વસુન્ધરા: (ચમકીને)
ગયા ?

ચન્દ્રિકા: ગયા, હા, ભરતદેવ ગયા:
ને હૈયાના પીજરમા પૂરી
ત્હને યે હરતા ગયા

માલતી વસુન્ધરા ! ભૂલી પડી જીવનપથમા,
ને દિલના પીજરમા પુરાણી તુ

સખીઓ દિલના પીજરમા પુરાણી પ્રેમની પખિણી
મનની મનાઈ ત્હા મહારાણી પ્રેમની પખીણી
માપી લીધો પ્રેમસિન્ધુ એક અજલિએ
માપી લીધો મહાસિન્ધુ એમ એક મીટે
પછી આવરીને આખડી ઉભી રહી સખિ !
પછી ઢાળી દગપાખડી ઢળી રહી, સખિ !
દિલના પીજરમા પુરાણી પ્રેમની પખિણી.

આત્મડાળે બેઠી જોતી આકાશમા
જીવનવનમા ઉડન્તી જે ઉલ્લાસમા,
હવે પખિણી પુરાણી પીજરપાશમા
રમના ફૂલડાની સુવાસમા
અણદીઠા અમૃતની આશમા
દિલના પીજરમા પુરાણી પ્રેમની પખિણી

ચન્દ્રિકાઃ ગૌરીપૂજાના આજ જાગરણમહોત્સવે
દિલના દેવના દર્શન થયાં ત્હને.

માલતીઃ પણ દિલના દેવે દર્શન દીધાં
ત્ય્હારે તો દેવ શું બોલો યે નહીં ?

વસુન્ધરાઃ દેવનાં દર્શન વેળાએ તો
દર્શન કરવાનાં કે વાર્તા ?
દિલ દિલ શું બોલતાં હતાં

ચન્દ્રિકાઃ 'દિલના અબોલ બોલ ઝીલતાં બતાવો કોઇ'
એ અમને તો શીખવ, બાઇ !

વસુન્ધરાઃ ત્હમારી યે ગૌરીપૂજા ફળશે,
ને જીવનતન્ત્રે જીવનદેવ મળશે એટલે
શીખશો હું યે નથી શીખી એવું ય તે.
પૂર્વ પ્રગટી છે, સખીઓ !

માલતીઃ ત્હારાં સૌભાગ્ય સરિખડી !

વસુન્ધરાઃ પણ આડાં વાદળાં છે
અવન્તીનાથના અરિપણાનાં.

ચન્દ્રિકાઃ જાગરણ મોડાં થઇ ગયાં.
વસુન્ધરા ! ચાલો ચન્દ્રમહેલમાં.

માલતીઃ એને તો વાર છે હજી.
ફૂલડાં વીણી વીણીને
પગલાં પૂરશે ને પૂજશે પૌરવનાથનાં,
પાછળ પૃથ્વી ઉપર પડેલાં.
આપણે ચાલો.

ચન્દ્રિકાઃ આવ્યા ત્ય્હારે ઉચ્ચરી યે નહીં,

ને ગયા ત્હારે દિશાઓ શોધશે હવે
પ્રભાતને પ્રેમપોકારે જગાડી-જગાડીને
(સખીઓ જાય છે)

વસુન્ધરા (ઘડીક ચિન્તનમુગ્ધ મૌન રહીને પછી)
શો સિંહ શો પધાર્યો,
ને દેવ શો સિધાવ્યો !

(મહાવનમાંથી, રીંછ શા, નીરવ પગલે અઘોરનાથ ને ભીષણમન્યા દસ્યુપરિવાર સાથે આવે છે)

એ તે આર્ય નૃપાલ૰
પૃથ્વીનું પુરુષાતન ને સ્વર્ગનું દેવત્વ.
વીરત્વ એટલે જ વિનય
મ્હને વિનયે બાંધી વિવશ કીધી
ગયો, ને હરી ગયો મ્હારા પ્રાણ

(વિચારજળમાં ડૂબે છે ફરતો દસ્યુઓ ઘેર માંડે છે)

પણ અવન્તીને સ્હામે આરે તો
યુદ્ધના મોરચા માંડયા છે ને એમણે ?
મ્હારા પ્રારબ્ધ આડું જ પાદડું છે

અઘોરનાથ હા, પુણ્ય એટલા ઓછા છે
પૃથ્વીકુંજની પલ્લણીને
પ્રારબ્ધ આડું પાદડું જ છે
ભીષણમન્યા ! જાઓ,
ને લઈ જાઓ ગંગાદ્વારે:
નાખજો એ જલની ભૂલભૂલામણીઓમાં
વૃન્દમાં ન ફાવ્યા તો ચોરી

(વસુન્ધરા મૂર્છા પામે છે ફરતી વીજળીની જ્વાળાઓ ઉડે છે. એ વીજળજ્વાળાઓ બદીને મૂર્છાવશ વસુન્ધરાને ભીષણમન્યા વેલી પેઠે તેડીને ખાંધે મૂકે છે. ધાડના પગલા ભૂંસતા ભૂંસતા દસ્યુઓ ને અઘોરનાથ જાય છે)

એવે વીજળીઓના ઝબકારાઓ જેવું દેવાંગનાવૃન્દ આકાશમાંથી ઉતરે છે. ચન્દ્રાનન સરોવરને જનસૂનું નિરખે છે.)

એક દેવાંગના. આ જ અવનીનું ચન્દ્રાનન સરોવરને ?

બીજી દેવાંગના ચન્દ્રાનન સરોવર તો આ જ.
જા, ને જો અંહી ત્હારો વદનચન્દ્ર.

પહેલી દેવાંગના: પુરુપ્રવીરની મહારાણીજી શકુન્તલાના
ઉછળતા ઉરભાવ જાણીને
મેનકાએ કીધેલી પ્રાર્થનાથી
દેવપતિએ પાઠવ્યાં છે આપણને અંહી
પૃથ્વીની પદ્મણીને સ્વર્ગસુન્દર સજવા.
અંહી તો સૂના છે આ ચન્દ્રમહેલ.

બીજી દેવાંગના: સૃજન પહેલાં અવકાશે સૂનો હતો.

ત્રીજી દેવાંગના: વસુન્ધરાનું હરણ થયું છે
સારસ સંઘની પગલીઓ સરિખડાં
જૂઓ આ પગલાં ઉચ્છેદાંની રેખાજાળ

બીજી દેવાંગના: (આસમા ઉંચે ચ્હડી આરપાર નિહાળીને)
એ જાય ગંગાદ્વાર ભણી
દસ્યુઓનાં દળવાદળ
જાણે ધૂળના વંટોળ
વચ્ચે છે સરજમુખી સુન્દરી

ત્રીજી દેવાંગના: ચાલો ત્હારે એ દિશામાં
ગંગા ને સાગરના સંગમતીર્થે

(સારસડાની હારમાળા સરિખડી કુંકુમવર્ણી દેવાંગનાઓ ગંગાદ્વાર ભણી આકાશમાર્ગે પરવરે છે પાછળ સૂના સૂના ચન્દ્રાનન સરોવરનાં ઉપવન એકલાં રહે છે.)

પ્રવેશ બીજો:

શિપ્રાના આરાઓ

(વર્ષાવૈભવની વિશાલપટશાળી શિપ્રા ગમ્ભીરભાવે વહે છે એક કાંઠે આખે અર્ધચન્દ્રાકાર આર્યસેનાના શિબિરો છે, ને મધ્યમાં આર્યધ્વજ ઉડે છે સ્હામે કાંઠે ઉજ્જયિનીનો ન્હાની ન્હાની દેહરીઓ માંડેલો ઘાટ આરો, ને પાછળ જયતોરણશણગાર્યો રાજમાર્ગ, ને રાજમાર્ગને તીરે ઉજ્જયિનીની ધ્વજધારી હવેલીઓ આભથી વાતો કરે છે)

વજ્રધન્વા: સુભટપતિ ! ભરતદેવ પધારશે ?
અવન્તીનાથે સ્વયંવર આદર્યો છે

ઋત્વિજરાજ ભરતદેવ પધાર્યા છે
માટે તો મંડાયો છે એ સ્વયંવર

મહારથી: કાં ભૂલો છો ભરતદેવનાં વ્રત ?
આર્યત્વના દિગ્વિજય શિવાય
અન્યને કાજે અણુ જેટલું યે
ભરતદેવના હૈયામાં સ્થાન નથી હમણાં.
પહેલો દિગ્વિજય ને પછી સ્વયંવર:
એ ભરતદેવનું વ્રત છે

સુભટપતિ. સ્વયંવરે એ રાજનીતિ છે
રાજમહારાજોને રાજનગરે આમન્ત્રી
યુદ્ધકાલે પક્ષ સબળ કરવાની

વજ્રધન્વા અહોહો ! તો તો અવન્તીમન્ત્રીઓ દીર્ઘદ્રષ્ટા.

સુભટપતિ. ભૂલાય છે, વજ્રધન્વા !
એ તો નબળાઈનું નગારૂં વગાડ્યું

સબળ કરવો એટલે શું ?
નિર્બલને સબલ કરવાના હોય
સબલને સબલ શા કરવાના ?

વજ્રધન્વા: અમે તો ધનુર્ધરો.
અમને ઉકેલતાં ન આવડે
પ્રસંગોના આવા અટપટા અર્થ.
આનું નામ યુદ્ધમન્ત્ર ને રાજનીતિ ?
કહો તો ગિરિશિખર છેદુ,
ઉજ્જયિનીના રાજમહેલના કળશ પાડું.
યોધરાજોના એ અંકગણિત નહીં

સુભટપતિ: તો યોધરાજોના મહિમાને શોભતું
સુણ્યું છે આર્યકથાનું પેલું મહાગાન
કણ્વાશ્રમના ઋષિકુમારોનું ?

વજ્રધન્વા: ભરતદેવને પ્રિય છે તે ?

ઋત્વિજરાજ: આર્યાવર્તના નગરનગરે વિચરી
નગરચોકમાં ઋષિકુમારો ગાય છે તે.

ચાર ઋષિકુમારો: (આર્યધ્વજ પાછળથી સન્મુખ આવીને)
સુણજો આર્યજનો ! આર્યદેશની મહાકથા.

મહાપ્રજાઓ તણી મનોહારિણી,
ઇતિહાસોના યુગની ગુરુત્વાકર્ષિણી;
પૃથ્વીમહેલની પરમ મોહિની,
પ્રકૃતિ માતની લાડકોડયૌવનભર દુલહન હો !
કોટિ કોટિ નરનાર ! ગાઓ એના મહાગાન,
એક મુખે, એક શબ્દે, એક ભાવે, ભારત કુલ !

માન સરોવરની નિર્મલતા,
કાશ્મીરકુંજોની કમનીયતા,
વનલક્ષ્મીના હરિતલનિત સોહાગસુન્દરતા
કાચનગંગની સુવર્ણલેખા,
મલયગિરિની પરિમલરેખા
ગૌરીશંકર–ધવલગિરિની અદ્વિતીય ઉન્નતતા
દ્રારિકાની અમૃતત્વગીતા,
મોક્ષપુરીઓની મોક્ષપ્રદતા,
ધર્મપાટનગરી કાશીની જ્ઞાનગૌરવતા,
પાટનગરીઓ તણી પિતામહી હસ્તિનપુરીના
ભવ્ય ભાગ્યમન્થ હો !
શમ્પ્રવર્તક સમ્રાટોના
લોકહિતસ્વી નિત્યયશસ્વી મહાતપસ્વી
દિવ્ય જીવનપન્થ હો !
કોટિ કોટિ નરનાર ! ગાઓ એહ ગુણગાન
ગાઓ એ મહાકથા વિ

(શિખરે સ્હામે તીરથી આવી એક અર્ધચન્દ્ર બાણ આર્યધ્વજના ધ્વજદંડને અધવચ્ચ ભાગી નીચે પડે છે)

ચોધરાજ (અવન્તી ભણી નિહાળીને)
આર્યોનો એ તો વજ્રનો છે ધ્વજદંડ
આર્યોના ધર્મધ્વજને પાડનાર જન્મ્યા નથી,
જન્મવાના યે નથી ત્રિકાલમા
અનાર્યોના એવા ગર્ભ નહીં જન્મે.

ઋત્વિજરાજ આર્યત્વ એટલે જ સનાતન ધર્મ
આર્યધર્મ પડે તો

આભનો થાંભલો પડે,
ધર્મ માત્રનો પાયો પડે.

ચોધરાજઃ પણ સુભટપતિ ! જોજો હવે
એ થનગનતા ચોધરાજની અવદશા.

સુભટપતિ પ્રાણ મા હરતા, ચોધરાજ !
પ્રાણ તો રણસંગ્રામમાં જ હરાય.

ચોધરાજઃ ના, પ્રાણ નહીં હરૂં, સુભટપતિ !
ચોધરાજોને પ્રાણથી યે વ્હાલા
ગૌરવ ને મહિમા હરી લઉં છું.

(ઉજ્જયિનીના રાજમાર્ગેથી આર્યધ્વજ ઉપર અર્ધચન્દ્ર મૂકનાર હયસ્વામી સેનાની ઉપર ચક્ર છોડી ચોધરાજ તીરછી દૃષ્ટે નિહાળી રહે છે. ચક્ર જઈને હયરશ્મીઓ કાપે છે, હયસ્વામીના હાથમા કપાયેલા રશ્મીછેડા જ રહે છે; લગામવિહોણો થતા અશ્વ ચમકે છે, ઝાડ થાય છે, હયસ્વામીને પછાડી ભાગી જાય છે.

એક ધનુર્ધર આર્યસુભટો સમીપ આવે છે)

ધનુર્ધરઃ આર્યસેનાનો જય હો !
મહારાજ ! લોકવદન્તી છે કે
અવન્તીકુમારિકાનું હરણ થયું

સુભટપતિ આજે પ્હેરોડિયે જ નિરખ્યાં છે ને
જગન્ના એ સૌન્દર્યઅવતારને,
વીર રમણીઓના વીરત્વમુગટને ?

બીજો ધનુર્ધરઃ (પ્રવેશીને)
ભરતદેવનો જય હો !

અં. ૨, પ્ર, ૨, પા ૮૨

અવન્તીમાથી વાર્તા આવી છે કે
ગંગાદ્વારના અઘોર દસ્યુઓ
નરમેધમા હોમવાને કાજ
ચન્દ્રાનન સરોવરના ચન્દ્રમહેલમાથી
અવન્તીકુમારીને હરી ગયા

મહારથી: નરમેધમા હોમવાને કાજે ?

ઋત્વિજરાજ. નરમેધની વેદીએ પદ્મણી હોમવાનું
દસ્યુઓ મહાપુણ્ય માને છે.

વજ્રધન્વા: અવરોધવુ જોઇએ એ તો આર્યોએ
ગંગાદ્વારના પુણ્યતીર્થે તો
સુભટપતિ ! પુણ્યયજ્ઞો જ હોય
અવન્તીનાથના હાથ લાબા ન હોય
તો આર્યોએ અવરોધવો ઘટે એ નરમેધ

સુભટપતિ: આર્યત્વનો મહિમા આપણને છે,
ભરતદેવને એવી યે અધિકો છે
મહારાજને ચિન્તા છે સમન્ત આર્યદેશની.

(મનુષ્ય ઉપર જયાવાજ ફરકાવતો એક દૂત, અને પાછળ સેનાનીઓનો પરિવાર આવે છે)

દૂત સિન્ધુદેશનો હું દૂત છું,
સુભટપતિ જોગીશ્વરે પાઠવ્યો છે
કહાવ્યુ છે સિન્ધુનદના ને સિન્ધુદેશના
ઉજાગતા જલપૂર શાન્ત થયા છે,
ઉપર આર્યહોડીઓ તરે છે

યોધરાજો. ભરતદેવનો જય હો !

વજ્રધન્વા દૂતનો ફરફરતો જયધ્વજ જ
ઉચ્ચારે છે જયવાર્તા જગતને
(બીજો ધનુર્ધર પ્રવેશે છે.)

ધનુર્ધરઃ મહારાજનો જય હો !
સુભટપતિ ! દેવપરવને લીધે
બે દિવસ યુદ્ધવિરામ છે,
તો મહારાજ ભરતદેવ આમ્રકૂટ સંચર્યા છે.

સુભટપતિઃ પણ આવતી કાલે તો
ચોધરાજોના રણખેલનો અખાડો છે ને ?

ધનુર્ધર મહારાજ ભરતદેવે કહાવ્યું છે કે
સુભટપતિ સાચવશે સુભટોનો એ અખાડો.

(જાણે પૃથ્વીમાથી જ પ્રગટતો હોય એમ એક વ્યાઘ્રામ્બધારી એકાએક આવે છે)

વ્યાઘ્રામ્બરધારીઃ ત્હમારે વાઘ થવું છે કોઇને ?
માણસના હું વાઘ સરજું છુ.

મહારથી : શું ? શું કરો છો આપ ?

વ્યાઘ્રામ્બરધારી માણસના વાઘ

ઋત્વિજરાજ. એ તે ઉન્નતિ કે અવનતિ ?

વ્યાઘ્રામ્બરધારી એવા બલધારી સ્કન્ધ,
એવી અગારા શી આંખો,
એવો લોહીતરસ્યો મુખગોખ,
એવા કરાલ દંષ્ટ્રખીલા,
એવી પંજા શી પ્રાણહારી આંગળીઓ,
ચાપહિન્ડોલ શા હિન્ડોલા ખાના

એવા જોમવન્તા પગહિન્ડોલ;
માણસનો એવો વાઘ.
એવા કીધા છે મ્હેં
અવન્તીકુમારના અંગરક્ષકોને.

સુભટપતિ: પુરુષવ્યાઘ્ર ને નરશાર્દૂલ
આર્યોમાં યે છે અલબેલડાઃ
પણ અમારે તો પુરુષત્વ પ્હેલું,
ને શાર્દૂલત્વ છે પછી.
આર્યોનાં શરીર સિંહનાં છે,
પણ આત્મા દેવના છે.

(આવ્યો હતો એમ જ એકએક વ્યાઘ્રામ્બરધારી ગડાપ થાય છે)

વજ્રધન્વા: વ્યાઘ્રામ્બર ધાર્યે વાઘ નથી થવાતું.
વીરના વાઘા સજે તે વીર નથી,
વીરત્વ સજે તે વીર.
સુભટો કાલે ઓળખશે વીરને
યોધરાજોના અખાડામાં.

પ્રવેશ ત્રીજો:

અમરકંટકના યોગીરાજ.

(ગૌડવનની વાદળછાંઈ ગહન કુંજોમાંથી નર્મદાનું મનોરમ ઝરણું, જાણે અમરકંટકના હૃદયમાંથી નિર્ઝરતું, વહે છે ત્ય્હાં–ગિરિ વન ને જલને તીરે એક ગુફા છે ઉપર વૃક્ષોના છત્ર છે, લતાઓના તોરણ છે. ફૂલમંજરીઓના ઝુમખા છે. ફૂલપલ્લવના તે તોરણ નીચે ગુફાદ્વારમાં અમરકંટકના યોગીરાજ ઉભા છે, ને જાણે ત્હેમના ચરણારવિન્દમાંથી ફૂટતી હોય ત્હેવી રેવાની જલસેરો ઉછળે છે કાળાભમ્મર અટાપટાવાળા વાઘ ને વાઘણ યોગીરાજને બે પડખે લાડતા હોય છે

વનવટાઓમાંથી એક હયસ્વામી આવે છે, ને અશ્વેથી ઉતરી અશ્વને પંપાળી થાબડી વનહરિયાળીમાં રમતો છોડી દે છે યોગમ ગોધતા–નિહાળતા હયસ્વામી જલઝરણ ઓળંગી ગુફાદ્વારે પધારે છે)

યોગીરાજ આવ, વત્સરાજ ભરતદેવ !
ત્હેં સંકલ્પ કીધો ત્ય્હારથી જ
મ્હેં જાણ્યું હતું કે તું આવીશ.
પધાર, જગતના ચક્રવર્તી !

(આશ્ચર્યાનન્દથી ક્ષણેક ચકિત જેવા ભરતદેવ ક્ષોભ વિસારી યોગીરાજને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરે છે.)

ભરત: (પૃથ્વી ઉપર પડ્યા પડ્યા)
સાંભળ્યું હતું એથી અધિકું દીઠું.
હિમના શિખર સમોવડું
મ્હારૂં અહમ્ ઓગળી જાય છે

(નમીને યોગીરાજ ઉઠાડે છે, ને હૃદય સાથે ચાંપે છે)

હું ચક્રવર્તી નથી હજી
યોગીન્દ્ર ! તારો—ઉદ્ધારો—સદ્બોધો;
જીવનમાર્ગનો અમૃતદીવડો આપો

યોગીરાજ પૌરવસૂર્ય ! જો આ
ઝીણું ઝીણું ઝમઝમતું ઝરણું.
અમરકંટકની આ એકસર નર્મદા છે ?
કે મહાસાગરની બાહુશાખા સમી
ભૃગુઋષિના આશ્રમ આગળની નર્મદા છે ?
વત્સરાજ ! જન્મ્યો ત્ય્હારથી જ
તુ ભરત ને તુ ચક્રવર્તી

(ઘડીક વાઘવાઘણ ભણી ને ઘડીક યોગીરાજના મુખડે ભરતદેવ નિહાળે છે, તે જોઇને)

ત્હારે કરહા એ આશ્ચર્યો છે ?
છ વર્ષનો બાલક હતો ત્ય્હારે
પાળતો, પંપાળતો, દાંત ગણતો
બાલયોગીઓના એ રમકડાં છે રમવાના.

ભરત ઇટાછવાયા આશ્ચર્યો તો મ્હેં યે દીઠાં છે
આ તો આશ્ચર્યોની મહાકુંજ છે
મુખશીર્ષના શ્વેત જટાજુડવાળા
અમરકંટકના યોગીરાજ કલ્પ્યા હતા
અંહી તો યૌવનનો તેજભાર નિરખું છું
મુખપ્રભાથી ચક્રવર્તીના રત્નો યે ઝંખવાય છે

યોગીરાજ: (હસતા હસતા)

યૌવન આત્માનું છે કે દેહનું ?
આત્માને જરા ચ્હડે
ત્હેનો દેહ વ્હેલો જરજરશે;
આત્માના યૌવન જાળવ્યા
ત્હેનાં દેહનાં યૌવન દીર્ઘ કાળ જળવાશે
સંસારીઓને આશ્ચર્યો ભાસે છે
એમ યોગીઓની એ નિત્યવસ્તુઓ છે
આવ, વત્સ ! બેશ શિલાપાટે;
જલ ને ફ્લાહાર લાવું ગુફામાથી

(ભરતદેવ શિલાપાટે વિરાજે છે યોગીરાજ ગુફામા જઈ કમંડલમા જલ ને તુંબીપત્રમા ફલ લઇ આવી શિલાછાટે દર્ભાસન ઉપર મૂકી સ્હામા શિલાપત્રથારે બેસે છે)

ભરત (આશ્ચર્યથી)
ચેલો યે નથી ? યોગીન્દ્ર !

યોગીરાજ: હું ચેલો ને હું ગુરુ
સંસાર તજી એકાન્ત વાસવો,
ને વળી એકના કરવા બે ?
તું આવે તો ગુરુ સ્થાપું
ત્હારા લલાટપત્રે લખેલું છે,
તું જૂવે તો વાચે, કે
પૃથ્વીનું વા યોગનું ચક્રવર્તીત્વ ત્હારૂં છે
તું આવે તો, વત્સ !
ગહનતા નિજ ભંડાર ઉઘાડી નાખે

ભરત યોગીન્દ્ર ! યોગીજનો એકાન્તને કાં વરે છે ?
જગન્નાથે સરજેલા જગતનો તિરસ્કાર–

યોગીરાજ: જગતની ને જગતજનોની હાય
યોગીઓથી સુણી—સહી જતી નથી

(યોગીરાજની આનન્દમુદ્રા ઉપર થઈને એક વાદળછાયા વહી જાય છે)

ભરત: કોયલ ન દેખાય ને ટહુકો સંભળાય:
ફૂલવેલ અણદીઠી હોય ત્હો યે ફોરમ ફોરે:
નિર્જન એકાન્તવાસીઓના યે જીવનપરિમલ
જગતભરમાં એમ ઉડી રહે છે
પુષ્પો કે નરપુષ્પો રૂપાવ્યા છૂપાતા નથી.
વિન્ધ્યાટવિને વીંધી ઉતરવા અભિલાષ છે,
તે પછી સાગરમાળા યે ઓળંગીશ.
આર્યાવર્તની સીમા અસીમ કરવી છે
જીવનનો એક મન્ત્ર આપશો ?
જપતો જપતો જાઉં

યોગીરાજ: સૃજનકાલનું પ્રભુવેણ છે કે
આર્યાવર્તની ને પૃથ્વીની સીમાઓ
એક થશે, વત્સરાજ !
આર્યકુલનો ઈતિહાસ અદ્વિતીય છે,
ને અનુપમ રહેશે કાલના અન્ત સુધી
શું સન્યાસીને કે શું ગૃહસ્થને,
યોગીને, ચક્રવર્તીને, કે સ્વયં પ્રભુને,
એક જ છે જીવનનો લક્ષ્ય: લોકકલ્યાણ
પૃથ્વીનો પગથાર અવિભક્ત છે,
પૃથ્વીવીંટનો મહાસાગરે
એક ને અખંડ છે

દેશદેશના—પ્રજાપ્રજાના ખંડ
પરમાત્માએ પાડેલા નથી;
એ દિવાલો રાજદ્વારીઓએ રોપેલી છે.
સૂર્ય ચન્દ્ર વાયુ કે વર્ષા:
પ્રકૃતિનાં એ મહાસન્તાનો માનતા જ નથી
મનુષ્યમાંડ્યા દેશવિભાગ કે પ્રજાખંડો
તું યે સંસારનો સૂર્ય છે;
મનુષ્યજાતિને એક માનજે, એક કરજે.
સારી અવનીનો આર્યાવર્ત બનાવજે.
આત્માની ભૂખતરસથી પીડાતું-પોકારતું,
જા, જગત ત્હારી વાટ જૂવે છે.

ભરત: પણ એક જ મહાશબ્દ:
એક જ્યોતિ, એક કિરણ,
અણજાણ્યા માર્ગનો એક ભોમિયો,
જીવનનો એક જન્ત્ર યાચુ છું, આપશો ?

યોગીરાજ: યોગીજનોએ સંસાર ત્યાગ્યો,
સંસારની વાતો ઝાઝી ન કરે;
પણ સંસારકલ્યાણને વિસારે નહીં.
મહાવનમાં યોગીજન ફરે—વિચરે;
સમાધિમાં ત્હેનાથી વધુ રહે;
બોલે—ઉચ્ચરે ત્હેનાથી ચિન્તન વધુ માડે,
ત્હારી જગતયાત્રામાં એક મન્ત્ર ગોખજે.
ગોત્રસમાસ
સંગ્રામજયથી યે અધિકો છે
જયસિદ્ધિનો એ જયમન્ત્ર.

આર્યકુલનો તો એ મહામન્ત્ર છે.
પરગોત્રમાંથી વધૂરત્નો પધારી
આપણા ગોત્રની માતાઓ થાય છે;
હૈયાંનાં અમૃતથી આપણાં સન્તાનોને
ધવરાવે છે, ઉછેરે છેઃ
અન્ય દેશોના ઉત્તમોત્તમને,
અન્ય પ્રજાઓના પ્રમુખ નરરત્નોને
એમ ત્હારા ગણી વર્તજે,
કે પછી ત્હારાંને પોતાનાં ગણી
તે પાળે, પોષે, ને ઉછેરે.
જા, વત્સ ! જાઃ
પૃથ્વીભરમાં ત્હારો જય છે.
ત્હેં આજે મ્હારામાં સંસાર જગાડયો.
જાઃ વનાટવિ ને ભવાટવિના માર્ગો
ભૂલભૂલામણા છે, ભૂલો પડતો મા.

જગતની ભૂલભૂલામણીમાં
    રખે ! બાપુ ! ભૂલો પડતો :
જજે, થર શો, જીવનપન્થે
    સીધો, પ્રતિહાસને ઘડતો.

નદીનું આ વહે ઝરણું,
    કિરણુ ઉતરે પ્રભાવરણું:
સજન ! એ ભાગ્યનું ભરણું:
    અમૃતનો ઓઘ જો ! ચ્હડતો.

જગત સુણ ! જો ! પુકારે છે,
    ' શું આવે કો ? ઉગારે છે ? '

કરજ એ આર્ય ! ત્હારે છે,
યુગેયુગને ઉરે ઉડતો
વરસ એ મેહુલે ત્હારે,
બીંજવ જગને સુધાધારેઃ
જૂવે તુજ વાટ ભવઆરે
ભૂખ્યાં તરસ્યાંના આત્મન્ તો.
જાઃ कृण्वन्तो विश्वमार्यम्.

ભરતઃ (ગદ્ગદ કંઠે પાછા ફરતાં)
આદેશ ! ગુરુદેવ ! આદેશ !
જાઉં છું, જગતમાં પાછો જાઉં છું.
આજે જાણે સ્વર્ગનાં મ્હેં ડોકિયું કીધું.

(હસ્તાંજલિ કરી રહી ભરતદેવ પાછે પગલે જાય છે.)

યોગીરાજઃ તુ યોગાશ્રમમાં આવ્યો હોત,
મહાયોગીઓની વિરલ જમાતનો
તો તુ ગુરુ થાત.
યોગમાર્ગ ખૂવે છે,
સંસાર તે પામજો !
આર્યાવર્તના કેટલાક રાજકુમારો
જગતમાં જગતગુરુ થઇ નીવડશે,
યોગીજનોમાં અનાદિની એ યોગીવાણી છે.

(ભરતદેવ આઘે જાય છે, એટલે ગૈડવન ગજવતા મેઘનાદ સમા ઉચ્ચ મહાશબ્દે)

तव वर्त्मनि वर्ततां शिवम्,
पुनरस्तु त्वरितं समागमः
अयि साधय साधयेप्सितम्,
स्मरणीयाः समये वयं वयः

પ્રવેશ ચોથો:

યોધરાજોનો રણઅખાડો:

(ઉજ્જયિનીના સીમાન્તે સોનેરી વાદળીઓના સમૂહ સમા વિશાળ ને હેમવર્ણા તાડવનની એક વિસ્તૃત કુંજને ધ્વજ પતાકા ને ધનુષ્યબાણના તોરણોથી શણગારી છે, વચ્ચે યોધરાજોનો રણઅખાડો છે. આર્યકુલના ને અવન્તી દેશના નીડર ને અલબેલા સહસ્રાવધિ યોધરાજો, એક દક્ષિણ દિશા ખાલી મૂકી ત્રિદિશામાં વનમાળામાં ઉભરાતા બેઠેલા છે. રણઅખાડાના કિનારા ઉપર કોઈ વીરાસને, કોઈ ધનુષ્યાસને, કોઈ શરાસને એમ મગરમચ્છો સમા સુભટનાથો વિરાજેલા છે. મધ્યમાં આર્યકુલના ને અવન્તીદેશના રણધ્વજ, મંદિરશિખરે ઉડતા ધર્મધ્વજ શા, ઉન્નત લહરતા રોપેલા છે. બન્ને ધ્વજસ્થંભની વચ્ચે, બાધી બરછીઓના સમૂહ સમોવડા, આર્યસેનાસ્વામી સુભટપતિ ઉભેલા છે)

આર્ય સેનાનીઓ: આર્ય કુલનો જય હો!

(મોખરે અવન્તીકુમાર એમ અવન્તીનો સુભટસંઘ પધારે છે પાછળ પાછળ વ્યાઘ્રાંબરધારી આવે છે)

અવન્તીના યોધરાજો } અવન્તીનાથનો જય હો!

(એક અવન્તીનો ને એક આર્યકુલનો એમ બે ઉદ્‌ગાતાઓ ઉદ્‌બોધન કહે છે)

ઉદ્‌ગાતાઓ: જયતુ! અયિ! જયતુ! જગજ્જોધ! ત્હારા
કોટિ ભડ વીરના શૌર્ય શું વીર્ય હો!
કોટિ ગર્જસિંહના જોમ શું જોમ હો!

કોટિ નરનારની ભક્તિ શી શક્તિ હો !
કોટિ રવિચન્દ્રની કાન્તિ શી કીર્તિ હો !
હસ્તે બલપૂર હો !
પાવલે અભય હો !
નેત્ર સુરઅગ્નિ હો !
ભાલે જયજ્યોત હો !
જયતુ ! અયિ ! જયતુ ! જગજ્જોધ ! ત્હારા.

(ધનુષ્ટંકાર કરીને)

વીરત્વના દૂધના દૂધમલ યોધરાજો !
જાણો છો તે ફરીથી સાંભળો.
પાંચ શરતો આજે ખેલાશે
ત્રણજીત્યું દળ રંગઅખાડો જીતશે.
અખાડાંમાં ઉતરે ત્હેમના યોધધર્મ,
તીરે બેઠેલાના પ્રેક્ષકધર્મ,
આર્યસેનાના ધર્મમૂર્તિ ઋત્વિજરાજ
રંગઅખાડાના મહાઆચાર્ય છે
ગદાપરીક્ષાથી સમારંભ મંડાશે,

(બે આર્યયોધ ને બે અવન્તીયોધ, સરોવરમાં તરતા નાવડા શા ઉલ્લાસલહરે લહરતા, રંગઅખાડામાં ઉતરે છે. વજ્રધન્વા આર્યયોધ ને વ્યાઘ્રાંબરધારી અવન્તીયોધને બિરદાવે છે.)

સુભટપતિ શામળા શિલાદંડ શાં ઉભેલા
આમલીનાં થડ છે પેલાં ચાર.
એક ગદાપ્રહારે ભાગવાનાં છે
યોધરાજના બાહુબલના વજ્રપાત પારખશે તે.

(ગદાદંગની પદવન્દના કરી આર્ય યોધમલ્લ એક મહાગદા ઉપાડી, વાયુખંડમાં પટા ફેરવી, દૃઢ પગલે જઈ એક ઘડસ્થલને મારે છે, ને પાડે છે)

પ્રેક્ષકવૃન્દ: શાહ્‌બાશ

(અવન્તીયોધ ગદા લઈને દોડે છે, જઈને ઘડને મારે છે ઘડ ફૂટતું યે નથી)

અવન્તીના સેનાનીઓ } (મશ્કરીમાં હસતા હસતા) શાહ્‌બાશ

(બીજો આર્યયોધ યોધરાજોને વન્દના વન્દી મહાગદા ફેરવતો ઘટ-માલાએ જાય છે, ને દૃઢ પ્રહારે ઘડને પાડી ત્રણ કટકા કરે છે)

પ્રેક્ષકવૃન્દ શાહ્‌બાશ, યોધરાજ!

(અવન્તીનો બીજો યોધમલ્લ ઋત્વિજરાજને વન્દન વન્દી, મહાગદા પારખી, ઉપાડી, સુસ્થિર ડગલે જઈ, એકલકડા ઘટદડને વજ્રપ્રહારે ચૂર્ણ કરે છે)

સર્વ પ્રેક્ષકગણ ધન્ય હો! એ સુભગનાથની મન્દારમાલા

ઉદ્‌ગાતા: અવન્તીનાથનો જય હો!

(વ્યાઘ્રચર્મધારી નિજ વ્યાઘ્રાગ્રજને સંભારે છે)

ચાર તાડથલે ડોલ્યા નાળિયેર છે,
ચક્ર છોડી યોધરાજે છેદવાના છે.

(બે આર્યયોધ ને બે અવન્તીયોધ રંગઅખાડામાં ઉતરે છે આર્ય-યોધ નેમ લઈ ચક્ર છોડે છે, ઘડને અપડાઈ પડે છે પ્રેક્ષકવૃન્દ હસે છે)

(અવન્તીયોધ તીરછી દૃષ્ટે તાડમાલા નિરખી રહી ચક્ર છોડે છે, ને થડને છેદે છે. પ્રેક્ષકમેદની અવાક્ રહે છે.

બીજો આર્યયોધ સુભટપતિના આશીર્વાદ લઈ દક્ષતાથી લક્ષ્ય સાંધી ચક્ર છોડે છે; નાળિયેરને મધ્યમાથી છેદી ઉપરની અર્ધ ખોપરી ઉડાડે છે. નીચેનું અર્ધ ફળ તાડપડની બેસણીએ જ બેસી રહે છે.)

સકલ પ્રેક્ષકગણ :ધન્ય હો! યોધરાજ! ધન્ય હો!

(બીજો વિશાલાક્ષ અવન્તીયોધ આભમાં મીટ ભરતો નેમ લે છે, ને નેમ લેતાં લેતા પગ લપસ્યે અગુલિ ઉપરથી ચક્ર પડી જાય છે.)

ઉદ્‌ગાતાઓઃ આર્યકુલનો જય હો!
હવે સાંગપરીક્ષા મંડાશે,
લીમડાના થડમાં મારો, યોધરાજો!
ને વીંધો સકલ સ્કન્ધબલથી.

(યોધચતુષ્ટય રંગઅખાડામા ઉતરે છે. એક આર્યયોધ સિલાસારે લોહસાંગ ઉપાડે છે, ઉપાડતા સાગભાર નીચે ચાપ શી દેહ નમી જાય છે. સાંગ ઉપડતી નથી, પ્રેક્ષકમેદની હસે છે. અવન્તીયોધ આવી આર્યયોધને છોડાવે છે, ને એ જ સાગ ઉપાડવા મચે છે, પણ ઉપાડી ઉપડતી નથી.

આર્ય યોધરાજ મહારથી, સુભટપતિને વન્દન વન્દી, એ જ લોહસાંગ સ્કન્ધસંચી ઉપાડી જઈને નીબવૃક્ષના થડને મારી આરપાર વીંધે છે)

પ્રેક્ષકવૃન્દઃ ધન્ય હો! સુભટરાજને ધન્ય હો!

(બીજો અવન્તીયોધરાજ સાગ કઢાડી ઝૂઝવડે જઇ સાગ ફેંકે છે, પણ સાગ ઝૂઝરાજના ચરણાગ્રમાં જ લોકાઈ થએ છે)

ઉદ્દ્ગાતા: આર્યકુલનો જય હો !

(આર્ય સેનાનીઓ ઉત્સાહમાં ઊછળે છે, અવન્તીના યોધરાજોને ઝાંખપની છાયા સ્હરે છે.)

હવે રથ પરીક્ષા થશે
પાણીપન્થા, પવનવેગી,
વીજળીધાવન્ત, મનઉડન્તા,
અશ્વરાજો અવનીને ઓળખાવો,
ચૌદ પગનું ચોઘડિયું છે પ્રત્યેકને

(એક આર્ય રથી રાતા અશ્વરાજોના મહારથને ખેડે છે અશ્વરાજો અદ્ધર ઉડતા શા વિચરે છે રથ તેજ તો જાણે અન્તરિક્ષચારી મહા કટાર શો સોહાય છે લોકસંઘ કુતૂહલલોચને નિરખે છે

પછી અવન્તીનો રથી અટાપટા અશ્વરાજોને રથે રંગઅખાડો ખેડે છે બે પળ પછી અશ્વરાજો ઝાલ્યા રહેતા નથી

બીજો આર્યરથી દુધન્હવરાવેલા શ્વેત અશ્વરાજજોડેલો રથ ખેડે છે અશ્વરાજોના ડોક ઉંચ પદ પગલી જલનૌકાના અવયવો સમા ડોલે છે, ને વેગ પાણીના પૂર શો ઉછળે છે)

સભામંડપ શા ઘોડા ને શો રથી !
ધન્ય હો ! ધન્ય હો !

(અવન્તીકુમાર કડી ક્વચટોપ ઉતારે છે મહામલ્લની આંખે એક મીટમાં રંગઅખાડાને માપી-ભરી પી જાય છે)

અવન્તીકુમાર: સૂત ! મારૂતરથ લાવો મ્હારો,
પર્ણવર્ણા અલકાના અશ્વરાજો વાળો:
મધ્ય દેશના રણધ્વજથી સોહામણો.

(પર્ણવર્ણા અલકાના અશ્વરાજજોડયો અવન્તીકુમારનો વ્યાઘ્રચર્મ મઢેલો મારૂતરથ થનગનતે અશ્વે આવે છે. સુભટપતિની સમીપે જઇ અવન્તીકુમાર કરસંપુટ સંમેલે છે, ક્ષત્રિજરાજને વન્દન વન્દે છે. પછી સમસ્ત સભાસદને નમન નમી, અશ્વરાજોને હેતને હાથે પંપાળી, રેનદોરી લઈ, રથે ન્હડે છે થનગનતા ઘોડાઓ રથને થનગનાવે છે, ચાર પળમાં એ અશ્વરાજો પવનવેગે ઉડે છે; ધરતીને જાણે રથચક્ર અડતા જ નથી! રણનટડી શો રથ કૂદતી ફરે છે. ને શીશમુગટ શો અવન્તીકુમાર માથે સોહે છે.)

આર્યસેનાનીઓ: ધન્ય હો ! અવન્તીકુમારને ધન્ય હો !
સભાસંઘ અવન્તીકુમારને ધન્ય હો ! (પડઘો ઝીલે છે.)

(અશ્વશિરની ન્હાની કિરીટપતાકાઓ જાણે પતાકાપરીઘ શી ભાસે છે; અશ્વપીઠની કલગીઓ જાણે કલગીમાલા શી ડોલી રહે છે; અવન્તીકુમારનો મુગટ અન્તરિક્ષે કાચનચક્ર રચે છે

મુહૂર્ત વીત્યે રથ થભાવી, સર્વવિજયી વિજેતા શા રંગઅખાડાને નિરખતા અવન્તીકુમાર રથેથી ઉતરે છે. રથરશ્મિઓ સૂતને સોંપી, અશ્વરાજોને ધન્યવાદે થાબડી, રંગઅખાડાને ને સુભટનાયકોને નમી, ટોપકવચ પહેરી લે છે સાગરની લહરી મોજા મોજા ઉપર ઉછળતી-ઝીલાતી ક્ષિતિજપાર જાય તેમ અવન્તીકુમાર માટેની જયઘોષણાની લહરી ક્ષિતિજપાર ઉડતી ઉજ્જયિનીમા જઇ ઝીલાય છે)

ઉદ્દગાતાઓઃ અવન્તીકુમારનો જય હો!

વ્યાઘ્રામ્બરધારી અવન્તીના અશ્વો તો જાણે વીજળીનાથ

મહારથીઃ ખરૂ જરૂરના છે એ વીજવેગી અશ્વરાજો;
જયસ્વામીઓથી ભાગી જવાને કાજે

(વ્યાઘ્રામ્બરધારી ભ્રુકુટિનુ ચાપચાપ ચ્હડાવી નિહાળી રહે છે)

ઉદ્દગાતા બે પરીક્ષાઓ આર્યવંશ જીત્યો,
બે પરીક્ષાઓ અવન્તીદેશ જીત્યો
એક મહારથના બે અશ્વદેવ સમા
સરખા છે ઉભય યોધસંઘ
હવે છેલી પરીક્ષા છે આજની
લક્ષ્યવધી શબ્દબાણુની
પેલા લતામંડપની લતાકૂંજો મહીં
મારીની ચકલી ચી ચી કરતી ઉડશેઃ
એને હૈયામાં વીંધવી ને પાડવી
અવન્તીકુમાર લતામંડપના ન્યાયરાજવી છે

(અવન્તીકુમાર દક્ષિણદ્વાર લતામંડપ સમીપે સિધાવે છે સિંહ સરિખડા યોધરાજો અખાડામાં ઉતરે છે આર્યયોધ સુભટપતિની ચરણવન્દના કરે છે ચાપને પણછ ચ્હડાવે છે, બાણ સાંધે છે લતામંડપમાંથી ચકલીનો ચીચીકાર સુણી બાણ છોડે છે અવન્તીકુમાર લતામંડપમાં જઈ એક પીછુ ખરેલી ચકલી ને પીછું લાવી દાખવે છે. સભાજન મૂક રહે છે

વ્યાઘ્રામ્બરધારીને અવન્તીયોધ વન્દે છે, વ્યાઘ્રામ્બરધારી એ યોધરાજને બિરદાવે છે બાણ યોજી ચીચીકાર થયે, શર છોડે છે લતામંડપની લતા

ડાળીને ભેદી શર ભાગીને લતામંડપની બહાર પડે છે. ઊજય સૈનાઓ હસે છે.

બીજો આર્યયોધ આર્યધ્વજની નિકટ જઈ ધૂલિ શિરે ચ્હડાવે છે, એ ધૂલિથી હાથ પાવન કરે છે. ધનુષ્યટંકાર ગજાવી પણછ ચ્હડાવી, મહાશર સાંધે છે. સઘળું શમશમાકાર શાન્ત થાય છે લતામંડપ મંહીથી ચીં ચીં શબ્દ સાંભળી ક્ષણેક લક્ષ્ય ધારી બાણ છોડે છે નાગ સરિખડુ સુસવાટા મારતું બાણ લતામંડપમાં પ્રવેશે છે. અવન્તીકુમાર લતામંડપમા જઇ શરવીંધી ફુલફટકતી શી ચકલી લાવી ઊત્સુક પ્રેક્ષકજનને દાખવે છે.)

અવન્તીકુમાર: ધન્ય હો ! એ સુભટરાજને ધન્ય હો !
રસિક જેમ રસિકાને દૃગબાણે વીંધે
તેમ ચકલીનું હૈયુ જ વીંધ્યું છે.
યશવર્તિની અવન્તીનો યોધરાજ હશે એ ?

આર્યસંઘ: આર્યકુલનો જય હો !

(અવન્તીના યોધરાજો ઝંખવાય છે.)

અવન્તીકુમાર: મહાજગતની દિશાદિશાઓમાં
આર્યકુલની અનન્તવાહિની કીર્તિ
ચાપોત્કટોના શરચાપની જ પાંખે
ઉડે છે કે શું ?

સુભટપતિ: વીરત્વનાં મહાકાવ્યોમાં યે
આર્યોનાં યશોગાન જ છે:
પણ આર્યકુલના અક્ષય કીર્તિલેખ તો
આર્યત્વમન્ત્રોની વેદસંહિતાઓ છે.

ભરતદેવ દેહના રાજવી નથી,
આર્યકુલના ઉરના રાજવી છે,
દેશદેશના દિલના રાજવી છે

(બીજો અવન્તીયોદ્ધ આવી બાણને પણછ ચ્હડાવતા એક ચાપ ભાગે છે બીજુ ચાપ ચ્હડાવી, ચી–ચીકાર સંભળાયે બાણ છોડે છે લતા-મંડપની લતાઓમા બાણ અદૃશ્ય થાય છે લતામંડપમા જઇ ક્ષણેક પછી બાણલટકતી પાયવીંધી ચકલી લાવી લોકસંઘને દાખવે છે)

અવન્તીકુમાર પાય વીંધ્યો છે, હૈયુ નહી,

આંખ ને કાન વચ્ચેનો
બે તસૂનો ફેર પડયો

સુભટપતિ એટલો તો પવનલહરી યે પાડે,
શસ્ત્રને એટલુ તો ગિનાયે
અવન્તીયોધની નેમ સાચી હતી.

(યોગમથી ઉતરતા પૂર જેવા યોધશ્રને રંગઅખાડામા ઉભરાય છે વિજેતા યોધરાજોને માથે ઋત્વિજરાજ મન્દારમાલાઓ ધરાવે છે

સુભટપતિ ને અવન્તીકુમાર જતી વેળા પરસ્પરને વીરવન્દના કરે છે)

અવન્તીકુમારઃ પરસ્પરના ગુણ પારખ્યા આપણે
આર્યો આવા મહાશય હોય,
અનુભવથી તો આજે જ જાણ્યું એ

સુભટપતિ સજ્જનોનો સમાગમ એટલે જ

પગમ્પરના ગુણોની પાગખ ને લેવદેવ.
આપ પણ આર્યગોત્રી જ છો

ઋત્વિજરાજ. અવન્તીના ચોધરાજો યે
હાર્યા જીત્યા જેવા છે
અવન્તીનાથને અમ વીરવન્દન કહેજો
કહેજો મધ્યદેશમા યે નરપુંગવો છે

સુભટપતિ બોલો, સહુ ચોધરાજો।
ધર્મયુદ્ધનો જય !

સકલ સેનાનીઓ ધર્મયુદ્ધનો જય।

(સેનાનીઓ ને લોકસઘના જયનાદથી તાડવનના મહાપત્રો ડોલી ઉડે છે વેરાતા સુભટો ઉપર અને સ્થિતપ્રજ્ઞ લહરતા આર્યકુલના ને અવન્તીદેશના રાજધ્વજો ઉપર પૂર્ણિમાનો ચન્દ્રદેવ કિરણો વરસાવતો ઉગે છે)

પ્રવેશ પાંચમો:

ગંગાદ્વાર

(ગંગાદ્વારની એક અન્ધારગુફાને વિશાલ દ્વારે બે અન્ધારમૂર્તિ પ્રચંડ દસ્યુઓ દ્વારપાલ ઉભા છે ગુફાના ગિરિદ્વારાવ ઉપર વનકુંજમા મેઘાડંબર શા સઘન ઘટાઘેરાવે ને કાલનૂની લટકતી જટા શી વડવાઈએ શોભતો વડલો છે ને વડલાછાયે ભીષણમન્યા વડડાળખીથી પંખો ખાતી એક ડાળને અઢેલી ઉભી છે ગુફા ફરતી પાણીની ભૂલભૂલામણીની કુદરતમૂર્થી નળ પથરાયેલી છે, ને મહીં લાંબા ઘાસ ન ઉગ્યા નેતરનૂપ ઉગ્યા છે મેઘલી અમાસની અન્ધારી રાતની કાલિમા સર્વત્ર આચ્છાદાયેલી છે સર્વે મૂક છે પાછળ આરે મહાસાગર લહરતો દેખાય છે

વડડાળખીએ પંખો ખાતી ભીષણમન્યા કુંજઢોળાવેથી ઉતરી ગુફા-દ્વારમા જાય છે ઉપર કુંજમા એકાએક દીપમાલા પ્રગટે છે, ને વડની ડાળીડાળીમાથી દેવાંગના ઉતરે છ નીચે પલ્લવપથારીમા પોઢેલી વસુન્ધરાને કમલપત્રથી પંખો નાખી ગીત ગાતા ગાતા ઉઠાડે છે)

દેવાંગનાઓ (આશ્વાસનનુ ગીત ગાય છે)

પેલા આભઝરૂખે અભંગ
સજની ! સ્વર્ગના વાગે મૃદંગ.
ધીરા હો ! ધીરા, હૈયા શા, વાગે,
જગમા પડે પડછન્દ
ધિનિકિટ ધિનિકિટ મધુરા શાં ગાજે
આયુષ્યના આનન્દ

પેલા આભઝરૂખે અભંગ
સજની ! સ્વર્ગનાં વાગે મૃદંગ.

(સૂતેલી વસુન્ધરા, થાકયા જેવી, એક દેવાગનાને અઢેલી બેસે છે.)

ઉર-ઉરને આમન્ત્રણ આવે,
ચાલ સખિ ! દેવદ્વારઃ
પ્રેમનો પારાવાર ડોલે ત્ય્હાં,
પૃથ્વીમાં સ્વર્ગ ઉતારઃ
પેલા આભઝરૂખે અભંગ
સજની ! સ્વર્ગનાં વાગે મૃદંગ.

(એક દેવાગનાનો ખભો ટેકવી લથડતી શી વસુન્ધરા ઉભી થાય છે. લતામંડપેથી દિશદિશામા લટકતી પ્રફુલ્લેલી નવરંગ વેલીઓ શી દેવાગનાઓ ફરતો ઘેર રચે છે)

વસુન્ધરાઃ (પ્રાકૃતિક વીરત્વનો પ્રયત્ન કરતી)
ક્ય્હાં છે મ્હારા બાણુચાપ ?

(હાંફતી હાંફતી)

લાવો, દેવાંગનાઓ ! મ્હને આપો એ,
દિશાઓ ! મ્હને દાખવો એ.
(થાકી થાકી ગયે ઉભરો ઉતરતા)
અવન્તી ! ક્ય્હાં એ મ્હારી અવન્તી !
લક્ષ્મીમ્હોરી ને સરસ્વતીશણગારી.
ને ક્ય્હાં આ અન્ધકારની ગુફાઓ ?
ક્ય્હાં એ પૂર્ણિમા ? ક્ય્હાં આ અમાસ ?
ત્ય્હાં મ્હારા જીવનનો દિવસ હતો,
અહીં મ્હારા જીવનની રજની છે.

કય્હાં એ શિપ્રાના સ્ફટિક ઘાટ ?
કય્હાં એ મહાકાલેશ્વરની સાય આરતી ?
કય્હાં એ ગન્ધવતીની જલક્રીડા ?
કય્હાં એ મણિમડિત પુષ્પપરિમલિત .
સૌન્દર્યયૌવનને કુંકુમપગલે સુહાતી
હવેલીઓ ને રાજપ્રાસાદોની હર્મ્યસ્થલિઓ ?
કય્હાં એ પુણ્ય ને કલ્યાણના કયારા,
ને કય્હાં આ અઘોર એકાન્ત ?

એક દેવાંગના: આકાશની ગુફાઓ યે એવી છે

બીજી દેવાંગના વિમાન તેડાવ્યું છે, આજે આવશે
પૃથ્વી નક્ષત્રી થઈ હશે,
રાજકુમારીને દસ્યુપાશમાથી કો નહીં છોડાવે,
તો અમે ઉપાડી જઈશું આજે
સોહામણા સ્વર્ગને આગણે
અમારી દેવપાંખો ઉપર.

ત્રીજી દેવાંગના ચન્દ્રાનન સરોવરના ચન્દ્રમહેલ કરતાં
મહાવન ક્ય્હાં ઓછાં અઘોર છે ?

વસુન્ધરા: એ જ ભૂલ ખાધી, દેવકુમારિકે !
મ્હારા ચાપબાણ ઉતારી
મહાવનના એકાન્તે અટવી સંચરી
ને ત્રિલોકના પરમ સુભટદેવને યે
મહાવનમાથી જતો જવા દીધો
ભરતદેવ ! ત્હમારી અપરાધણ છું

અવન્તીકુમારીની સરોવરકુંજોમાં !
કોઇ યે મૃગયા કેમ ખેલે ?
એ અતિભાવથી ત્હમને અપમાન્યા,
સ્નેહને અવગણી જવા યે દીધા.
પ્રેમપાશે રોકયા હોત,
કીકીમાં પૂરી રાખ્યા હોત,
ચન્દ્રમહેલમાં કેદી કીધા હોત,
તો દિશાઓ ગાજે છે જેની હાકલથી,
સહ્યાં જતા નથી જેનાં યશોગાન
ઈર્ષ્યાળુ અવનીપતિઓથી,
તે રાજમુગટ વીરવીરેન્દ્ર
મ્હારી ઢાલ થઈ ઉભત
દસ્યુઓ એટલા પ્રારબ્ધી:
મ્હારાં એટલાં પ્રારબ્ધ ઓછાં
ગંગાદ્વારનાં તીર્થ કરવા યે
આમ સરજ્યાં હશે મ્હારે.

(સહિયરને સ્કન્ધે લટકી ટહેલે છે. નીચે ગુફા ફરતા અન્ધારપછેડા ઓઢી કેટલાક માણસો આવી પત્થરશિલાઓ શા અંડોલ ને અવયવ સ્થપાઇ બેસે છે.)

આભમાંથી તારાઓ વીણી વીણી
મ્હારે ઓઢણીમાં ગૂંથવા હતા;
ભરતદેવ ! ત્હારો સ્નેહ પામવો
એટલો અઘરો ને અણમૂલો છે.

અં. ૨, પ્ર. ૫, પા. ૧૦૬

એક દેવાંગના: ચન્દ્રમા આઘો ઉડે છે,
પણ આંખમાં આવી વસે છે.
વસુન્ધરા ! ઉપનિષદોને ભૂલી કે શું ?
આઘેમાં આઘે, પણ પાસેમાં પાસે.

વસુન્ધરા: એ તો પરમેશ્વર,
નહીં કે પ્રીતમદેવ.

બીજી દેવાંગના: ત્હારા પ્રીતમને પરમેશ્વર માન,
એટલે ઋચા સાચી પડશે
સૂર્યના મનોવેગી પ્રકાશ શો
અધઘડીમા આકાશો ઓળંગી આવશે
ભરતદેવને તુ ઓળખે છે.

વસુન્ધરા: હું મ્હને ઓળખુ છુ,
હું ત્હમને સહુને ઓળખું છું,
ભરતદેવને એથી અધિકા ઓળખું છું.
જાણ થશે કે આવી ઉભશે અંહી.
આર્યદેશે ઉગેલા સૂર્યનારાયણને
કોણ ન ઓળખે ?
યુગયુગના યુગધર્મ શીખવનારને
કોણ ન પિછાને ?
ગગનની ઝાલરે ઝાલરે
આલેખેલા છે એના તો નામાક્ષરોઃ
આંખ ઉઘાડે તે વાંચે
મ્હારા ઉરસિંહાસને વિરાજતો પ્રભુ,

મ્હારા કીકીમંડળે નાચતો નટવર,
એને યે હું ન ઓળખું ?

ભીષણમન્થા: (ગુફાદ્વારમાંથી બહાર આવીને)
મહાગુફા સજ્જ છે
પદ્મણીના નરમેધને કાજે.
વડલે વાંદરાં ઉભરાય એમ
ઉભરાશે હવે આંહી દસ્યુપરિવાર.
પદ્મણીને તેડી લાવુ ગુફામન્દિરે.

(ભીષણમન્થા કુંજમ્હડાવે મ્હડે છે. ભીષણમન્થાને આવતી નિરખી દેવાંગનાઓ વડવામાં અલોપ થાય છે, ને પાછળ અધકાર મૂકી દૈવી દીપમાળા હોલવાઇ જાય છે.

લાખા વાંસસ્થંભને આધારે જલઝૂલઝૂલામણીના ન્હેણ કૂદતો–ઓળંગતો દસ્યુસંઘ દિશાદિશમાંથી આવી ગુફાદ્વારે ઉભરાય છે, રનનાચ માંડે છે.)

એકદસ્યુ: અહ્યો ! દાદો આવ્યો છે.

બીજો દસ્યુ: દાદો તો દુઃખ ટાળશે.

દસ્યુસંઘ: હો સોમદેવ ! આથમી મા જાઇશ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે:
હો સોમ ! ત્હને પોપચેથી પીશ
કે ભરતી ડોલે ભલી રે.

હો સોમ ! ત્હારા કિરણોના બાણ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે,
હો સોમ ! એ તો વીંધે પંચ પ્રાણ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે.

(એક સૌમ્યમૂર્તિ દાદો ને એ દાદાનો સાગરીત બે ગુફામાં જાય છે, દસ્યુકુલ ત્હેમને પાયે લાગે છે)

ભીષણમન્થા જગતની ઓ પદ્મણી !

એ ઘડીના ઘડિયાળાં વાગે છે
કે જ્ય્હારે જીવ ને કાયા જૂદા પડે છે
ગંગાદ્વારનો ઉદ્ધાર આઘો નથી

વસુન્ધરા: એકના મૃત્યુથી અનેક ઉગરતા હોય
તો એકે મરવું જ જોઇએ
એક આર્યાના બલિદાનથી
દસ્યુકુલ ઉદ્ધરશે આજે
આર્યત્વને એથી અધિકું વ્હાલું શું ?
ચાલો, હું સજ્જ છું યજ્ઞમાં હોમાવા
હુતાશ તો પ્રોજ્જ્વળ છે ને ?

ભીષણમન્થા મહાગુફા યે સજ્જ છે
પદ્મણીના નરમેધને કાજ

(બન્ને ઉતરવા માંડે છે ઉપર પણ શિલાઓ જેવા કૂટસ્થ અન્ધાર પછેડા ઓઢેલા માણસો આવી ઠામઠામ સ્થપાયા છે, નીચે ગુફાદ્વારે દસ્યુઓનો વનનાચ ચાલતો જ હોય છે)

દસ્યુસંઘ. હો સોમ ' ત્હારી ચન્દ્નીને તીર,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે
હો સોમ ' હું તો પ્રેમનો અમીર
કે ભરતી ડોલે ભલી રે

હો સોમ ! ત્હારા મણિથી જડાવ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે;
હો સોમ ! મ્હારી મહારાણી લાવ:
કે ભરતી ડોલે ભલી રે.

(હારે હારે ચાલતી પૂર્ણિમા ને અમાસ સમોવડી વસુન્ધરા ને ભીષણમન્થા નીચે ગુફાચોકમા આવે છે.)

અઘોરનાથ: જળદેવના ઘોડાઓ ! નિરખો
નરમેધના મહોત્સવની મહારાણી.

(વનનાથ અટકે છે. દસ્યુસંઘ વસુન્ધરાના ઝળહળતા વર્ચસૌંદર્યને દર્શનમુગ્ધ થાય છે: કોઈક દંડવત પ્રણામ કરે છે.
ત્હાં ગુફાઘુમ્મટની એક મહાશિલા એક દસ્યુમાથે ઉપરથી પડે છે.)

ભીષણમન્થા: દેવી કોપ્યાં છે, મ્હારા વરૂઓ!
પદ્મણીના નરમેધે ધરપાશે !

(ગુફા ઉપરથી બીજી મહાશિલા પડે છે. દિવાલો કમ્પે છે, સારી-યે ગુફા ધ્રૂજે છે)

ગુફામાંથી ઘોષણા: મ્હારે નરમેધ નથી જોઈતો.

(ગુફાનો ઘુમ્મટ પડે છે.)

અઘોરનાથ: તો પદ્મણી નહીં ચ્હડાવિયે, મા!

(દાદાનો સાગરીત ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો ગુફામાથી આવે છે, પાછળ વિશ્વલાલ દાદો પધારે છે)

દાદો: ભૂલી ગયા ? પૂર ચ્હડી
પૂત્રોને તાણી ગયાં તે ?
ભૂલી ગયા ? પુત્રીઓને
મધ્ધરો પી ગયા તે ?
ભૂલી ગયા ? સાગરભરતીમાં
સંઘ ખેંચાઈ ગયા તે?

(ધીરે ધીરે આખી યે ગુફા પડે છે, ઉપરનો વડલો લચી નમી જાય છે)

અઘોરનાથ: મ્હારી પુત્રી ગઇ.
ભીષણમન્થા: મ્હારો પુત્ર ગયો
દાદો: જૂવો ! ગુફા જમીનદોસ્ત થઇ.
શિલાઓ માત્ર પાછળ રહી.
શિલાઓ ! ફાટો ને માણુસ થાવ—

(શિલાઓ ફાટી મહીથી આર્યયોધરાજો નીકળે છે)

ભીષણમન્થા: આ નવો દાદો તો મહાજાદુગારો :
જાણે દેવનો દીકરો.
દાદો: અઘોરનાથ ! ભરતી નહીં ઉભરાય,
પૂર નહીં છલકાય કાંઠા બ્હાર,
મધ્ધર નહીં મારે આજ પછી.
ભીષણમન્થા: અમારૂ એ જ વિનવવું છે,
અમારાં બાલકોનો ઉદ્ધાર.
દાદો: અન્યનાં બાલક ઉદ્ધારશો,
તો જ ત્હમારાં યે ઉદ્ધરશે

(વજ્રધન્વાને)

વજ્રધન્વા! શરધારાઓ વરસાવો,
વેણુબન્ધ વીંધો પેલો,
જલપૂરનો કોટ થઇ ઉભેલો.
અખંડ વહેરાવો ભાગીરથીનાં પાણી.
સંગમબારૂં ખુલ્લું કરો
ભાગીરથી ને મહાસાગરનું.

અઘોરનાથ: ભાગીરથી ન ઉભરાય—

(બાણધારા વરસાવી વજ્રધન્વા વેણુકાંઠો તોડે છે; ભાગીરથી સાગરમાં વહેવા માંડે છે; પૂર ઉતરે છે; પટ સંકોરાય છે, ફરતી પથરાયેલી-વેરાયેલી પાણીની ભૂલભૂલામણી મટી એકપટ ગંગાનદ થાય છે. દાદાને બધો દસ્યુ-સંઘ ચરણવન્દના કરે છે.)

દસ્યુઓનો મુખી: આ તો અજબ જાદુગારો !
નદીને કહે આમ જા,
ને દરિયાને કહે આમ કર:
ને નદી ને સાગર એનાં કહ્યાં કરે !
અજબ, બાપજી ! અજબ છો અવની ઉપર:
બીજો એવો નથી દીઠો.
પરમેશ્વર એવો હોય તો ભલે

(દસ્યુસંઘ હસ્તાંજલિની પ્રણિપત કરી ઉભો રહે છે.)

વજ્રધન્વા: ઓળખો છો એ કોણ છે ?
આર્યાવર્તમાં ઉગેલો સૂર્ય, ભરતદેવ.

અઘોરનાથ: સૂરજ સ્હામે તે કાંઇ થવાય ?

ભીષણમન્થા: સૂરજ તો અજવાળાં કરે ને ?

ભરતદેવ: અઘોરનાથ ! ભીષણમન્થા !
જલદેવતાના બહાદુર સન્તાનો !
અગરચન્દનનાં બારણાં પાડવીશ,
દેવીનું નવમન્દિર ચણાવી સ્થાપના કરજો

(ભીષણમન્થા વસુન્ધરાને બ્હાય ઝાલી તેડી લાવે છે સ્વપ્નામાં ચાલતી જેવી વસુન્ધરા આવે છે.)

ભીષણમન્થા: લે, બાપજી ! ત્હારી પદ્મણી

અઘોરનાથ: ગંગાદ્વારના દસ્યુસંઘને
નરમેધના શપથ છે આજથી.
દસ્યુઓ ત્હારા દાસ છે, દેવ !

ભીષણમન્થા: અમે તો ત્હારી પૂજા માંડશું, દાદા !

ભરતદેવ: નહીં, સાગરના સન્તાનો ! કદી નહીં:
મનુષ્યપૂજા ન હોય મહીતલમાં
પૂજા પ્રભુની, કે પ્રભુના અંશની.
જેના કિરણે સાગર સળગે છે,
ઉભરાય છે ને ઓસરે છે,
અમૃતનાથની એ સોમપૂજા જ શોભે
સાગરહૈયે રમન્તા જલઘોડલાંઓને તો.

તીર્થવાસીને મા પજવશો,
એટલી મ્હારી આણ માનજો.

(ભરતદેવ ને વસુન્ધરા અન્યોન્યને ઓળખી પરસ્પરની આંખોમાં જ ઘડીક અનિમિષ નિહાળી રહે છે એ નયનદોરે નટવર શા કંઈ કંઈ ઉરભાવ નાચી જાય છે ઉભય અવાક્ છે, ઉભય ગતિભૂલ્યા છે)

ભરતદેવ: (થોડીક વારે આત્મભાન પાછું જાગતાં)
સુભટપતિ! પૃથ્વીની પદ્મણીને,
અવન્તી દેશની રાજલક્ષ્મીને
અવન્તીનાથને જઈ સોંપી આવો.
કહેજો, અવન્તીયશ તે પૌરવકીર્તિ છે.

વસુન્ધરા: (પલકપલક ભરતદેવ ભણી, ઉડતી ચકલીની પાંખ સમી, મીટ ભરી લેતી ને સાળુની સેથીકોર સકોરતી સકોરતી સ્વગત)
એમ થતું હતું કે
કોણ જાણે શું યે કરશે
હાશ, હવે અવન્તી જવાશે

(આર્યસુભટો વસુન્ધરાને લઇ ચાલવા માંડે છે ત્ય્હાં અન્તરિક્ષને વડલેથી દીપમાલા પ્રગટે છે, ને દેવાંગનાઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે, ને ભરતદેવને દેવફૂલડે વધાવે છે ભરતદેવ જયસ્થંભ શા અડોલ સ્મિતમુદ્રાએ ઉભેલ છે)

દેવાંગનાઓ: રાજરાજેન્દ્રનો જય હો!
છે, ને ઉઘાડશો આપનાં
રસરાજવીનાં એ રસલોચનો ?
ને નિરખશો તડફડતી પ્રેમપંખિણીના
ઉડતા ને ઉછળતા એ ઉરભાવ?

પ્રેમદાના પ્રેમને પુરુષો પિછાનશે ?
કે નહીં પારખે કહી યે ?

પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલમોર !
આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે કે ચકોર.

આભકાંઠે ઉભી જગ કરો છો ઝાકઝોર:
એક એને નહીં ઉજાળો ? અમૃતના ચોર !
આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે ચકોર.

આઘું જૂવે, પાછું જૂવે, સોકારે સાણકાર;
અણબોલી ઉડન્તી કરે આંખડલી મદરોર:
પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલમોર !

(છેલ્લું ચરણ ગાતા ગાતાં સહુ દેવાંગનાઓ વસુન્ધરાને પોતાની પાંખે નિસારી આકાશમાં ઉડી જાય છે. સ્વર્ગે પાછી સિધાવતી ઉર્વશી પાછળ પુરુરવા નલ્હીની આંખે નિહાળી રહ્યા હતા તેમ ભરતદેવ આછી—આછી થતી વસુન્ધરાની પાછળ નિરાશા ને અભિલાષાની લોલવિલોલ નજરો ફેંકતા ભાગીરથીઆરે રહે છે.

ભાગીરથીને સ્હામે તીર અવન્તીકુમાર ને તેમના આધારબ્રહ્મચારી યોધ-શાલે આવી પહોંચે છે.)

રાજર્ષિ ભરત

અંક ત્રીજો

પ્રેમદાના પ્રેમને પુરુષો પિછાનશે?
કે નહી પારખે કદી યે?

પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલમોર!
આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે કે ચકોર.

આભફાટે ઉભી જગ કરો છો ઝાકઝીકાર
એક એને નહી ઉજાળો? અમૃતના ચોર!
આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે ચકોર

આઘું જૂવે પાછું જૂવે સંકોરે સાળુકોર;
અણુમોલી ઉડન્તી કરે આંખડલી મદઘોર
પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલમોર!

(છેલ્લુ ચરણ ગાતાં ગાતાં સહુ દેવાંગનાઓ વસુન્ધરાને પોતાની પાંખે ઊંચકી આકાશમાં ઊડી જાય છે. સ્વર્ગે પાછી સિધાવતી ઉર્વશી પાછળ પુરુરવા તલપતી આંખે નિહાળી રહ્યા હતા તેમ ભરતદેવ આછી–આછી થતી વસુન્ધરાની પાછળ નિરાશા ને અભિલાષાની લોલવિલોલ નજરો ફેંકતા ભાગીરથીઆરે રહે છે

ભાગીરથીને સ્હામે તીર અવન્તીકુમાર ને તેમના ધ્વજધારી યોધ રાને આવી પહોંચે છે)

પ્રવેશ પહેલો:
મહાકાલેશ્વરની સાયંઆરતી

અવન્તીનાથ: ઉજ્જયિનીના ભાગ્યવિધાતા! નમસ્તે.

(અન્તર્ધ્યાનમા મહાકાલેશ્વરજીની સમીપ યોધરાજને નિહાળી રંગ મંડપના ગર્ભદ્વારમા જ થભી જાય છે.

શિમાને આરે મહાકાલેશ્વરજીના શિવમન્દિરમા સાયંકાળના આછા પડછાયા, પ્રકાશ ને અન્ધકારના ઉજમાળા ગાલીચા શા, પથરાયેલા છે રંગમંડપમા ને જ્યોતિર્લિંગના ગર્ભદ્વારમા ઘેરાશ ગાઢ ગોરમ્ભાયેલી છે પરબ્રહ્મને જાણે મહામાયાના આવરણ ઢંકતા હોય ને નવબ્રહ્માંડ સૃજાતા હોય તેમ એ કિરણગૂંથણીમા, તેજતિમિરની એ સન્ધિકામા, કઇ કઇ સૃજનો તરવરતા હોય છે.

મહાકાલેશ્વરજીના જ્યોતિર્લિંગ સન્મુખ દીપકવચધારી પ્રચંડ કો મહાયોધ હસ્તાન્જલિ કરી રહી વિરાજેલ છે.)

મહાયોધ: નમસ્તે! મહાદેવા! નમસ્તે!
બ્રહ્માંડના કલ્યાણનિધિ શિવજી! નમસ્તે!
આર્યાવર્તના અન્ધકાર ઉતારવા
દિશદિશને દેવવન્દ્યા ખોળે
દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ પ્રગટયાં.
અબ્રહ્મણ્ય ને અનાર્યતા તોહો યે હજી,
વસ્ત્રોમાંની કરચલીઓ ને ઝાલરોની પેઠે,
સન્તાયા છે આર્યાવર્તમાં ઠામ ઠામ.
પડછાયા વિનાનો દિવસ,
અન્ધકારના ઓળા યે વિનાની પૂર્ણિમા,
જગતમા ઉગશે કદી યે? પ્રભો!

અ. ૩, પ્ર. ૧, પા. ૧૧૮

(આશ્ચર્યનયને ને મૈત્રકમુદ્રાએ આલનબાહુ અવન્તીનાથ વીરત્વ નીતરતા યોધરાજની આરતી સાભળી રહે છે)

મધ્યાન્હના મહાપ્રતાપી માર્તંડદેવનું
મધ્યાકાશમા સિંહાસન મંડાય છે,
તેમ મધ્યદેશને પુણ્યઉછંગે
મંડાયું છે મહાકાલેશ્વરજીનું દેવતખ્ત.
સૂર્યમાલામા સૂર્યરાજ છે,
તેમ આર્યાવર્તમા છે મહાકાલેશ્વર
કલ્યાણનાથ ! કાળના યે કાળ !
સર્વજેતા મહાકાલના યે જયપતિ !
જગતને ત્હમારૂં શરણ જ સાચ્ચું છે
દુનિયાના વિનશ્વર મહાદરબારમા
શાશ્વત ને ચિરંજીવ ને કાલાતીત
આપ જ છો એક ભદ્રકાલીશ્વર
સંસારસાગરમાની તરણુતારિણી દેવનૌકા
જીવનતીર્થની તો એક આપ છો

અવન્તીનાથ: (ન રહેવાતાં ન રહેવાતા અમૂઝાઇને)
યોધરાજ ! નમસ્તે !
મહાકાલેશ્વરજી છે મધ્યદેશનું દેવછત્ર.
લક્ષ્મી સરસ્વતી બુદ્ધિ પ્રભા
—સહુ પ્રફુલ્લેલા પુણ્યલતાઓ છે
એમના દેવમૂલા કિરણમંડલમાથી
એ ચન્દ્રમૌલીશ્વરને ભાગ્યદેશે તગતગતી
ઉજ્જયિની તો ચન્દ્રકલા છે

ચોધરાજઃ અવન્તીદેવનું રાજવેણુ ખોટું ન હોય.
એ ચન્દ્રજ્યોતના છે અમૃતઅજવાળાં
ઉજ્જયિની ને ઉજ્જયિનીવાસીઓનાં.
જેવાં ચન્દ્રકલાનાં કિરણો ઉડે છે,
એવાં ઉડે છે ઉચ્ચાં
ઉજ્જયિનીના યે ભાગ્યકિરણો.
સારા યે આર્યાવર્તમાં સોહાશે.

અવન્તીનાથઃ ચોધદેવ ! આર્યયોધ જણાવ છો.
ઉજ્જયિનીને જીતવા પધારી
ઉજ્જયિનીને બિરદાવો છો
ઉજ્જયિનીનાથને ઋણભારે ચાંપો છો.

ચોધરાજ અવન્તીદેવ ! ઉજ્જયિનીને બિરદાવવી એટલે
આર્યોને કાજે ઉજ્જયિની જયધર્મ ભાખવી.
સારૂં ન હોય, અવન્તીદેવ !
જીતવાને તે યોગ્ય ન હોય.

અવન્તીનાથ ચોધરાજ ! આર્યો શુ વાછે છે ?
ઉજ્જયિનીનો જય, કે ઉજ્જયિનીની મૈત્રી ?

ચોધરાજઃ આર્યો ઉજ્જયિનીની મૈત્રી માગે છે
સરસ્વતીનુ ધામ, લક્ષ્મીનું મન્દિર
સુજનતાના પ્રાસાદ સમી ઉજ્જયિની
આર્યતાની અરિ ન હો
આર્યાવર્તમા ઉતારેલી ગ્રહમાલા શા
વેરાયેલાં તીર્થોની તીર્થરક્ષાના

અં. ૩, પ્ર. ૧, પા. ૧૨૦

સદ્ધર્મદિગ્વિજયમાં
બ્રહ્માવર્તના ભરતરાજની સંગાથી હો:
આર્ય યોધગણનો એ મહાશય છે
અવન્તીનાથ: અવન્તીની સમશેરો વીજળીપાયેલી છે,
અવન્તીનાં વજ્રચાપ ને શરભાથાં
વિશ્વકર્માનાં ઘડેલાં–ભરેલાં છે.
એક મહાસંગ્રામ પછી મળીશું,
ભેળા બેસી શોધીશું ભાગ્યલેખના મન્ત્રો
પણ યોધરાજ ! આર્યોને જઇ કહેજો,
અવન્તીનાથે આર્યદેવના ઋણિ છે.
કિષ્કિન્ધાની મહાવાનરસેના,
મહા માસના અણધાર્યા મેઘગોરમ્ભા શી,
ઉજ્જયિનીને ગઇ રાતે ઘેરી વળી,
શિપ્રાના પાણી ડહોળાં કીધાં,
મહાકાલેશ્વરનો ધ્વજદંડ ઉતાર્યો,
ત્ય્હાં, અવન્તીયોધગણ આવતાં–આવતાંમાં,
એક આર્ય યોધરાજ પધાર્યો! ''
ગિરિશિખર શો પ્રચંડ,
ગરૂડરાજ શો ઘૂમતો,
વીરમુગટ શો પરાક્રમી:
પ્રજાઓનાં પ્રારબ્ધનો ઘડનાર,
અવનીતલવામી જાણે બ્રહ્મા.
એના રથચક્રથી ધરણી ધ્રૂજતી.
યોધરાજ: એવા નહીં, તે આર્યયોધ નહીં

આર્યો તો આશના આધાર છેઃ
પણ ગૌરવ તો ગુણપારખનું.

અવન્તીનાથઃ ઉખાડ્યું રાયણનું એક વૃક્ષ,
કીધી એની મહાગદા,
ને કિષ્કિન્ધાના પશુદળને
દળ્યું–કંઇ દળ્યું એ ચોધરાજે!
આભ ને અવનીની વચ્ચે
કાલચક્ર માનવજાતને દળે છે તેમ.
ઉજ્જયિનિને ઉગારી એ ચોધદેવે
હજારો વચ્ચે એક ઘૂમતો,
જલમોજાંઓ વચ્ચે જાણે જયનૌકા.

ચોધરાજઃ આર્યો તો અમૃત પી અવતર્યા છે.
દેવદાનવના સાગરમન્થનકાલે
દેવોએ પીતાં વધેલું અમૃત
આર્યકુલને પાયું હતું અમરનાથે.

અવન્તીનાથઃ દુશ્મનના દુશ્મન શું તો દોસ્તી
સાંધે અવનીના અવનીપાલો.
આ તો અવનીપાલ જ નહી,
દેવકુલનો જાણે દેવપાલ.
અવન્તીને ઉગારી એ અરિદેવે.

ચોધરાજઃ છળ, કપટ, પીઠના ઘા,
દુશ્મનના દુશ્મન શું મૈત્રી,
પાંખ કાપી ઉડાડવાં ને વીંધવાં:

અં. ૩, પ્ર. ૧, પા. ૧૨૨

એ આર્યનીતિ નથી, અવન્તીદેવ!
ઉજ્જયિનીને ઉગારી છે તે અપનાવવાને.
અવન્તીને આર્યો અખંડ વાંછે છે.
કિષ્કિન્ધાની વાનરસેના
અવન્તીની કોરે ખડિત કરે,
કોરખંડાયેલો યે એ ચન્દ્ર જીતવો
આર્યોને તો અપયશ જ છે
ઉજ્જયિનીની પૂર્ણિમાને જીતવાના
આર્યોના છે વીરઅભિલાષ
અસ્તગમિતમહિમા ઉજ્જયિનીને જીતે,
આર્યોનો યે મહિમા તો
એટલો ઓસરી જાય યશજુવાળથી.
અવન્તીના મધ્યાન્હના સૂર્યથી
બ્રહ્માવર્તના મુગટને વધાવવો છે.

અવન્તીનાથ: સૂરજ સ્હામે યે ઉઘાડી આંખે ચાલો
એવા છો આર્યરાજ, યોધદેવ!
બાણચાપ ને ટોપકવચ તો
અવન્તીયોધરાજેના યે છે અજેય:
સૂરજની કિરણવેલ સમી
સોનાવેલે શણગારેલાં.
પણ આર્યોનાં તો શસ્ત્રઅસ્ત્ર જ ન્યારાં.
ભરતદેવને ભાથે ભર્યાં છે
હૈયાને નાથતા ઋણપાશ:
ને સિંહને ય જાણે નાથે છે
સુજનતાના એ ઋણદોરથી.

ચોધરાજ: અવન્તીદેવ ! એ જ આર્યતા.
વીરત્વ ઓછાં નથી આર્યોનાં,
સૌજન્ય એથી અવિશેષ છે.
અને એથી જ છે, અવન્તીદેવ !
જગતભરમાં આર્યત્વનો દિગ્વિજય.

અવન્તીનાથ: એવા આર્યત્વનો સદા જય હો !
આટઆટલાં પખવાડીઆંથી મોરચા માંડ્યા છે;
નથી એકકે સુન્દરીનું અપમાન,
નથી એકકે નિઃશસ્ત્રીને શસ્ત્રશાસન,
નથી એકકે પુરજનને સૈન્યપીડન.

ચોધરાજ: બ્રહ્માવર્તના એ બ્રહ્મયોધ,
યુદ્ધ આદરતાં યે પરમ બ્રાહ્મણ.
રણસંગ્રામે એમના તો ધર્મયુદ્ધ..

અવન્તીનાથ: એવાથી તો જીતાવું યે સારૂ

ચોધરાજ: (ઉત્સાહ પ્રેરણાથી વડછાળી શા ઝૂજતા ઉઠીને)
આજાનબાહુ છો, અવન્તીદેવ !
આર્યોના અરિ થવાને યોગ્ય છો
સ્મરણે સંચી રાખજો આ ચોધવેણ
મધ્યાવર્તના મહારાજવી અવન્તીદેવ
ભરતરાજના યે પૂજનીય થશે.

(ચોધરાજ અલોપ થાય છે. રંગમંડપના ગર્ભદ્વારને માપતા અવન્તીનાથ એક જ, માનવરથભ શા, રહે છે.

ચોધરાજના વીરશબ્દને જાણે ઝીલી લઇ દિગન્તમાં પ્રસરાવતી જેવી મહાકાલેશ્વરની સાયંઆરતી ગર્ભદ્વારમાંથી રંગમંડપમાંથી ને શિવમન્દિરમાંથી પૂરની પેઠે વહતી આકાશમાં ગાજી રહે છે.)

પ્રવેશ બીજો:

બ્રહ્માવર્તમાં બ્રહ્મસભા:

(સરસ્વતીને તીર બ્રહ્માવર્તમા એક સઘન કુંજમા સૂર્યમંડલ સમી તેજસ્વી બ્રહ્મસભા મળી છે ગ્રહો ને ઉપગ્રહો સમા ઝગહળતા ઋષિ મુનિ યોગી તપસ્વી ને ઋષિકુમારો એકઠા મળેલા છે ઉપર વૃક્ષશાખાઓ વીંઝણો નાખે છે, કુંજઘટા સૂર્યતાપને નિવારી લે છે, ને દર્ભ કુશ શણ ને ઉનના તેમ જ છાલના ગાલીચાઓ ઉપર બ્રહ્મવર્ચસ્વી બ્રહ્મણો વિરાજેલા છે)

અમાત્યઃ તપોધન પુણ્યપ્રભાવી ધર્મતેજસ્વી
આ બ્રહ્મસભાની સમીપે
મહારાજ પૌરવદેવની વિજ્ઞપ્તિઓ એ છ
દેવપાવન પુરુવંશનુ ધર્માસન
કઇ રાજનગરીમા સ્થાપવુ
અને વિન્ધ્યાટવિના મહાવનની સીમાઓ
આર્યજનોએ ઓળંગવી કે નહીં ?

(કુલપતિ કણ્વ ને વલ્કલધારિણી શકુન્તલા, માલિન્યાશ્રમના બ્રહ્મપરિવાર સગાથે, પધારે છે બ્રહ્મસભા ઉભી થાય છે, સહુ પરસ્પરને વન્દન કરે છે)

અમાત્યઃ (આગળ આવીને શિરસા વન્દી હસ્તાંજલિ કરી રહીને)
રાજમાતુશ્રી ! પ્રણમુ છુ
પૌરવકુળનો જય હો જગતમા

શકુન્તલા: (પૂર્વસ્મરણો ખરાં થયે આછી વિષાદછાયા મુખચન્દ્રિકા ઉપર ને કંઠમાધુર્યમાં પડયાં પછી)

મન્ત્રીશ્વર! કલ્યાણ થાવ
પૌરવપુરમાં કુશળ વર્તે છે ને?
પુરુવંશનું ધર્માસન તો પુણ્યવન્તું છે ને?

અમાત્ય: આ બ્રહ્મર્ષિઓના આશીર્વાદથી
ને આર્યોના આર્યત્વના ઓજસથી
સુખ ને કલ્યાણ પ્રવર્તે છે પુરુનગરીમાં.
આપના મહાનુભાવ પુત્રદેવ તો
કલ્યાણયશસ્વી પિતૃઓનાં યે પુણ્ય
પ્રભુપ્રભાળાં કરશે.

કણ્વ: ઋષિકુમારો! ગાવ એ
બ્રહ્મજ્ઞાનભર્યો ભારતમહિમા.
આર્યાવર્તથી ગુણગૌરવી બ્રહ્મસભામાં
ગાવ એ ઇતિહાસનાં બ્રહ્મગાન,
ભાવિ અને ભૂતકાલનાં.

ચાર ઋષિ કુમારો: (બ્રહ્મસભા સન્મુખ આવીને)

સપ્તસિન્ધુ! બ્રહ્માવર્ત! તક્ષશિલા! ને નલીન્દ!
ગંગાતટના પવિત્ર ઋષ્યાશ્રમ હો!
પંચવટી! બોધીસત્ત્વ! જમનાજીનાં ગોપીતત્વ!
આચાર્યો કેરાં પુનિત જન્મતીર્થ હો!
ગાઓ–ગાઓ મળી સર્વ ભારતનાં બ્રહ્મગાન.

અં. ૩, પ્ર ૨, પા ૧૨૬

ગાઓ એહ ગુણવાર્તા
ગુણપૂજક જગના નરનાર હો!

ઉપનિષદ! યોગમયતા ભાગવત! ભક્તિપરાયણતા,
દર્શનો! લોક તુકકર બુદ્ધિપ્રાગલ્ભ્યે
વેદમહિતા! અગમ્ય અગોચર
વાણીમાના સહુ વાણીપર ભાવે
ગાઓ–ગાઓ નણી સર્વ ભારતના બ્રહ્મગાન

ગગનકમ્પાવત ગીતે પૃથ્વિકુંજ પડઘો પાડીને
ઉદ્‌ગાતા ઓ!
મધુરા દીધી શબ્દગાણુથી
વિપુલવૈભવી ભવ્ય કાવ્યથી ગાઓ

ગભીર–ગભીર ઘેરે નાદે
ધીરેધીરે
ગાઓ એ મહાકથા નિ

તપસ્વી (બ્રહ્મસભાને)
ઋષિજનો! યોગીરાજો! તપસ્વીઓ!
કુલપતિ કણ્વ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે,
બ્રહ્મસભાને બ્રહ્માસને તે જ શોભે
પૌરવવંશની માતા દેવી શકુન્તલા યે
જીવનના કેટલાક વર્ષો સિવાય
આજન્મ તપસ્વિની જ છે.

બ્રહ્મસભાને અર્ઘ્ય બ્રહ્માસને તે શોભે:
વિરાજો બ્રહ્માસને, બ્રહ્માવર્તનાં મહાઅતિથિઓ!

(બ્રહ્મતેજથી બ્રાહ્મણોના મુખસૂર્ય ઉગારા મારી રહ્યા છે એવી નક્ષત્રમંડલિ સમી બ્રહ્મસભા ગોઠવાય છે.)

કણ્વ: મન્ત્રીશ્વર! આર્યત્વના અવતાર
મહારાજ ભરતદેવનો આમન્ત્રેલો
આ બ્રહ્મસમાજ મળ્યો છે અંહી.
શો સન્દેશ છે પુરુકુલપ્રદીપનો ?

અમાત્ય: બ્રહ્મવર્ચસ્વી આ બ્રહ્મસભાને
મહારાજ ભરતદેવે ચરણવન્દના કહાવી છે.
તપોધન—જ્ઞાનધન—ચારિત્ર્યધનવન્તા
બ્રહ્મરાજોને અશ્વમેધનાં છે આમન્ત્રણ
ને બે આર્ય પ્રશ્નોના નિર્ણય વિનવ્યા છે:
એક: આર્યત્વનુ ધર્માસન કયહાં સ્થાપવું ?
બે: વિન્ધ્યાટવિ ઓળંગવી કે નહીં ?
ગંગાદ્વારના નરમેધને અટકાવી
અસુરો કનેથી અમરકન્યકાઓ છોડાવવા
મહારાજ સ્વયં પાતાલમાં પધાર્યા છે.

બ્રહ્મસભા: જય હો એ પૌરવકુલનો,
જય હો એ જયકિરીટીનો.
દેવો તીર્થો અને બ્રાહ્મણોનો તો
પૌરવવંશ પરમહિતસ્વી જ છે સદા.

તપસ્વી: યજ્ઞમહોત્સવપ્રસંગે આશીર્વાદ દેવા
બ્રહ્મસભા પારવપુરમાં આવશે:
આર્યત્વના પરાક્રમયજ્ઞમાં
કુલપતિ કણ્વદેવને આચાર્યપદે સ્થાપશે.

બ્રહ્મસભા: કુલપતિ કણ્વ જ આચાર્યપદે શોભે—

તપસ્વી: દિનના તેજસ્યજ્ઞમા દિવાકરની પેઠે

કણ્વ: દેવોની દેવવાણી છે કે
ગંગાયમુનાના મહાપ્રવાહ અવરોધી
ભરતદેવ સવાસો અશ્વમેધ કરશે
શકુન્તલા ! ત્હારો પુત્રદેવ,
દશરથના રામચન્દ્રજીની પેઠે,
ત્હેમને યે પરાક્રમોથી વિસરાવશે.

યોગીન્દ્ર: આર્યકુલની કીર્તિનાં દુદુભી
ભૂમંડલમાં ભરતદેવ વગડાવશે:
ને એ જયયજ્ઞોના મહોત્સવોના આચાર્યદેવ
કુલપતિ કણ્વ મુનીશ્વર
દેવમંડલમાં તે વાસ કરશે.

મુનિ: વિન્ધાટવિ ઓળંગવાનો પ્રશ્ન વિકટ છે
આર્યોની ભરતીને ઓટ નથી
ત્રિકાલના ગ્રાપા સુધી યે.
સૃજનકાલથી ચાર–ચાર કોટ મંડાયા છે

ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચે ભારતમાં.
નર્મદા ને તપતિના મહાનદ,
વિન્ધ્યા ને વિન્ધ્યાપાદના ગિરિવરો,
ઉભા છે વેરાયેલા આંતરીને.
ઉતરાય તો ઓળંગવા
અન્ધકારમાં પ્રકાશ પાડવાને કાજ.
જાવ ને જય કરો, આર્યકુલ !

શાસ્ત્રવેત્તા (સ્મૃતિનો શ્લોક ભણીને)

आसमुद्रात्तु वै पूर्वात्,
आसमुद्रात्तु पश्चिमात्,
तयोरेवान्तरं गिर्योः
आर्यावर्तं विदुः बुधाः

કાળું મૃગ ફરે એટલો આર્યાવર્ત;
સોમતીર્થથી અવન્તી અને ગંગાદ્વાર.
પુરુવંશનો એટલો આર્યદેશ.

યોગીન્દ્રઃ મહીપાલને મહીની અવધો કેવી ?
લોકપાલને લોકસીમાઓ ક્યહાંથી ?
નિઃસીમ ને નિરવધિ છે
આર્યકુલનો આર્યાવર્ત તોઃ
પૃથ્વી જેટલો પથરાતો
ને વ્યોમ જેટલો વિસ્તરતો.
ભરતવંશ જગતભરમાં ઉભરાશે.

કણ્વ: શાસ્ત્રો એક છે, ધર્મ એક છે, સાહિત્ય એક છે,
સંસ્કૃતિ એક છે, ભાવનાઓ એક છે,
જીવનવિધાન એક છે
ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વડિલોનો વારસ
વિધવિધવર્ણો આર્યદેશ એક જ છે.
૩મઝૂમતી સાગરમેખલાથી શોભતો
આર્યાવર્ત દેશ નથી. ખંડ છે,
ત્હેના ભાગો પ્રાન્તો નથી, દેશો છે,
એક જ આર્યદેહના એ અવયવો છે.
એ જ પરવો, ને એ જ ઉત્સવો:
એ જ સુખદુઃખના વિલાસા ને વિસામા.
એક જ મેવની એ અનેક ધારાઓ:
એક જ પૌરવકુલના મહાવડલાની
દૂર—દૂર પથરાતી ને ઉગતી એ વડવાઈઓ

શકુન્તલા ભરતદેવના હાથમાં ચક્ર છે,
ભરતદેવના ?ગમા પદ્મકોષ છે

કણ્વ ભરતદેવ સાગરને ઓળંગશે,
ને મહાસાગરના મહાજલમા યે
ભવતરણી તરાવશે
દેવનાયા અમી તપસ્વિની શકુન્તલાએ
ચક્રવર્તીના લક્ષણ ભાળ્યાં તે ભાખ્યાં.
ધરતીના દૂરદૂરના છેડા સુધી,
સાગરના મહાઆગરો હગી,
દિશાકાળની પાળ પર્યન્ત,

આર્યદેશ વાધનો વિસ્તરશે
આર્યત્વ વિધિનું વિધાન છે,
આર્યત્વને અવરોધ નથી કાંઈ
નદનો ગિરિરાજનો કે સિન્ધુપગથારનો.
અગસ્ત્ય મુનિએ સમુદ્ર પીધો છે,
વિન્ધ્યાટવિ વસાવવા કાજે ચે
એમને વિનતિ વિનવીએ
બોલો, બ્રહ્મસભાના બ્રહ્મદેવો !
આર્યકુલની ત્રિકાલની મહાગાથા:

(કણ્વ ઋષિ ઉચ્ચારાવે છે, બ્રહ્મસભા ઉચ્ચારે છે)

सहनाववतु. सह नौ भुनक्तु,
सहवीर्य करवावहै:
तेजस्वीनावधीतमस्तु:
मा विद्विषावहै.

એ ગાજો, ને જીવજો જગતયાત્રા

યોગીન્દ્ર : વીજો પ્રશ્ન કપરો છે
શાસ્ત્રવેત્તા : શાસ્ત્રાનુસાર નિર્ણય ઉતારજો
મહાજ્ઞાની : આમા તો અનુભવની આણ—
તપસ્વી : ભવિષ્યકાલના મહાસાગરની પાર
આઘે ને આઘે આખડી પરોવી
આર્યત્વની પાટનગરી સ્થાપજો.
કણ્વ : महाजना: येन गता स पन्थ : ;
મહાજનનાં મન પૂછો-પૂછાવો.

(બ્રહ્મસભાને કિનારેથી એક તરૂણ ઉઠે છે.)

તરૂણ : મન્ત્રભવન ને મહાસભામંડપ
રાજમહેલમાં નિરનિરાળાં હોય છે:
તેમ સરસ્વતીતીરે બ્રહ્માવર્તમાં ધર્મરાજધાની,
ને યમુનાતીરે પૌરવપુરમાં
મન્ત્રરાજની સ્થપાય તો?

એક છેડેથી અવાજ:—
વિદ્યા ને તપમાં ને ડહાપણમાં
એ ગરીબ છે, બાલક છે
મહાજની એની ધૃષ્ટતાને
ન સાંભળવી, તુચ્છકારવી.
બ્રહ્મસભાનું અપમાન—

(બ્રહ્મસભામાં તોફાની સાગરના ખળભળાટ શો ઉત્પાત થઇ રહે છે)

તપસ્વી : બ્રહ્મસભાને તો તમે અપમાનો છો.
સયુક્તિક વચન બાલકનું યે સ્વીકારવું,
અયુક્તિક વચન વૃદ્ધનું યે વર્જવું:
બ્રહ્મસભાનો એ ધર્મમન્ત્ર છે.

કુણ્વ : તપસ્વીરાજ સાચું ભાખે છે
ગરીબ કે તવંગર, સાક્ષર કે નીરક્ષર,
યુવાન કે વૃદ્ધના ભેદ
આર્યત્વભજતી બ્રહ્મસભામાં નથી:
યુક્તાયુક્તનો એક જ ભેદ છે
એ યૌવનવૃદ્ધનું વચન જ સાચું છે.

એમની આછીપાતળી સૂચના
એ બ્રહ્મસભાનો નિર્ણય થશે.
એ યૌવનવૃદ્ધને મન્ત્રીશ્વરજીને સોંપીશું,
આર્ય રાજનીતિમાં કેળવશે.
પૃથ્વીના દીર્ઘદ્દષ્ટા મન્ત્રીશ્વર થશે એ.

તપસ્વી: તો સરસ્વતીતીરે ધર્મરાજધાની,
ને યમુનાતીરે મન્ત્રરાજધાની સ્થાપવી.
અંહી બ્રહ્મપુરી, ને ત્યા મન્ત્રપુરી.

કણ્વ: આર્યકુલની એ સનાતન પાટનગરી નીવડશે.
આર્યોનો પરમ રાજમન્ત્ર છે **લોકસંગ્રહ.**
બ્રહ્માવર્તમા ને પૌરવપુરમાં,
મન્ત્રભવનમાં ને ધર્મભવનમાં,
એ મહામન્ત્ર પળાશે ત્યાં સધી
પુણ્યમ્હોર્યાં જ પ્રફુલ્લશે
આર્યો આર્યદેશ ને આર્યપાટનગરી.

તપસ્વી: મહર્ષિના વચન મિથ્યા નહીં જાય.
કાળનાં વાદળ ગડગડીને જશે,
તોફાનના ઝઝાનિલ ઝમકારીને શમશે,
આર્યત્વની એ પાટનગરી નહીં મટે.
અશ્વ નબળા અસ્વારને ઉથલાવે:
આર્યત્વને ચૂકશે તો
અવનીઝીલતા આર્યવંશને યે એમ
ઉથલાવી નીચે નાંખશે
એ જગતયશસ્વિની પાટનગરી.

મન્ત્રીશ્વરજી ! નાભળ્યા ને
બ્રહ્મસભાના બન્ને યે મહાનિર્ણય ?

અમાત્ય: શિરસા સ્વીકારૂં છું બ્રહ્મસભાના બ્રહ્માદેશ
ત્રિકાલદર્શી ને ઇતિહાસનિર્ણયાત્મક છે તે
આર્યત્વની યુગદૃષ્ટિની છે આ બ્રહ્મસભા:
ઉગતા—આવતા ઇતિહાસોને ઘડનારી

યોગીન્દ્ર બ્રહ્મસભાને એક વિજ્ઞપ્તિ છે.

કૃષ્ણ યોગીજનના તો પુણ્યાદેશ જ હશે.

યોગીન્દ્ર ભરતદેવે નરમેધ અટકાવ્યા:
સોમતીર્થ ગંગાદ્વાર ને હિમાદ્રિતટ-
નાથંગજોનું પરિત્રાણ કીધું
અવનીમા આર્યત્વ વિસ્તાર્યું
આર્યાવર્તના કપાયેલા અવયવો સાધી સાધી
આર્યદેશનો અખંડ દેહ સ્થાપ્યો:
દેવ તીર્થ બ્રાહ્મણોને અભયદાન દીધા
પૌરવકુલનો ધર્મધ્વજ પૃથ્વીમા ફરફરે છે
બ્રહ્મસભાએ વિચારવું ઘટતું નથી એ ?

મહાજ્ઞાની: વિચારકોને તો વિચારવું જ ઘટે ને ?
ભરતદેવના રથચક્ર, સૂર્યચક્ર શા,
મ્હોટાં અજેય ચક્રવર્તિન છે,
દોડતા ધરતીને ધરતીકમ્પ થાય છે
છ વર્ષના બાલ યુવરાજ
સિંહ વાઘ જનાવરોને

વનના મહાવૃક્ષે બાંધતાઃ
આજે મહાગ્નનાયોને એમ બાંધે છે.
વૃક્ષની ડાળે-ડાળે ચ્હડતા ને રમતાઃ
આજે પૃથ્વીવડલાની ડાળે-ડાળે
ચ્હડે છે ને રમે છે
પૃથ્વીલોકનો એ પુરુષોત્તમ.

યોગીન્દ્રઃ અશ્વમેધના યજ્ઞમહોત્સવ પ્રસંગે
રાજર્ષિનું મહાબિરદ
એ લોકપાલને બ્રહ્મસભા આપે તો ?

બ્રહ્મસભાઃ બિરદ આપો, બિરદ આપોઃ
રાજર્ષિનું બિરદ આપો.
કુલપતિને કહો, બ્રહ્મદેવો !
રાજર્ષિનો મુગટ પહેરાવશે.

કણ્વઃ બ્રહ્મસભાની જેવી બ્રહ્માજ્ઞા.
ભરતદેવથી રાજર્ષિપદ શોભશે.
પુણ્યપરિમલિત ને પ્રભાવન્તુ થશે.

શકુન્તલાઃ પુરુવંશનો ને આર્યકુલનો
આજે પુનરુદ્ધાર સ્થપાયો
બ્રહ્માવર્તની આ બ્રહ્મમહાસભામાં.

મન્ત્રીશ્વરઃ ભરતકુલની રાજમાતાના પદકમલ સમીપે.

મુનિરાજઃ બોલો શ્રી ભરતકુલનો જય !

(આકાશ ગજાવતી બ્રહ્મસભા ભરતકુલના જયધ્વનિથી ગાજી રહે છે, ને કુરુક્ષેત્રના મહારણ્યપગથાર ઉપર એ જયધ્વનિના પડઘાની તરંગાવલિ, યુગના યુગ સુધી, ઉછળતી પ્રસરી રહે છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો :

ઉજ્જયિનીનો નગરચોક

(મોતી માણેક હીરમ ટીરા નાનારંગી રત્નમણિઓથી ઝગઝગતી, ઉજ્જયિનીના નગરચોક ફરતી, લક્ષ્મીછલકાતી દુકાનો છે, ને એ લખપતિઓની ને એ કોટિધ્વજોઓની દુકાનોએ લાખ્ખોનો વ્યવહાર ચાલે છે સાતસાત માળના ફુલસવનોની અગાસીઓમા લતામંડપો માંડેલા છે નગરચોક વચ્ચે સ્ફાટિકપાળનો જલકુંડ છે, વેલમાંડવો છે, ને જલકુંડની મધ્યમા ચોગમ લતાતોરણુશોભિત, અવન્તીના યશપ્રતાપના દંડ શો, જયસ્થંભ છે એ જયસ્થંભ ઉપર દિશાદિશાના આભમા કીર્તિ સ્ફુરતો અવન્તીનો રાજધ્વજ ઉડે છે જલકુંડ ફરતી માળણોની ને ફુલફૂલથી લચી નમી જતી મ્હેકતી દુકાનો છે)

એક યુવતિ : લીધા ? કુંકુમ ને મેંદી
ને કેશસંસ્કારના ધૂપ ?
—ને ચાલજ્યું ? કાલે સ્વયંવર છે,
દેશદેશના દેશનાથો પધારેલા છે
રાજકુમારી હજી નથી આવ્યા
તો સ્વયંવર કોનો કરશે ?

બીજી યુવતી : આર્યસેનાના યોધગણોનો
અખાડામા જીત્યા છે ને અવન્તીકુમારોને ?
આ તો દેવપૂજાની સામગ્રી
પૂર્ણિમા પૂજવાની છે ને અમારે !
પણ દેવવાણી કહે છે ને કે
સ્વયંવરને મુહૂર્તે રાજકુમારી પધારશે ?

પહેલી યુવતી : સહુને રાજકુમારી વરવી છે,
કોઇને રાજકુમારી રક્ષવી નથી.
એ દહાડે તો, સાંભળ્યું ને ?—

બીજી યુવતી : સાંભળ્યું ટોપકવચધારીનું પરાક્રમ,
શસ્ત્રસ્વામી ચોધરાજનું વીરવીરત્વ,
ને જયકેશરની ઉજ્જયિનીનું ઉગરવું.
અવન્તી શું એવી અનાથ થઈ
કે પરની રક્ષી રક્ષાય,
ને પરની ઉગારી ઉગરે ?

પહેલી યુવતી : પર હતા એ ? કે પોતાના ?
ફરે છે ને ઓળખ્યા જ નથી કોઇએ ?
(બન્ને યુવતીઓ જાય છે)

એક સુન્દરી : ફરે છે કે અવન્તીકુમારી
અન્ધારસુખા દસ્યુઓમાં નથી,
તેજોવદના દેવાંગનાઓમાં છે.
આર્યસુભટોએ ઉગાર્યા નરમેધમાંથી.

બીજી સુન્દરી : આર્યસેના તો સેના જ નથી,
મહાજનનો સભાસમારંભ છે.
શું લીધું ? પુષ્પનો પંખો ?

પહેલી સુન્દરી: પૌરવપુરના અશ્વમેધનો રાજઅશ્વ
અવન્તીનાથે શા માટે બાંધ્યો હશે ?
ચન્દનવાડીમાં કાલે વાદળ ઘેરાયા'તાં ને;
ફૂલ ન ઉતર્યાં, ને જરા નીંઝ્યા યે નહીં.
ફૂલપંખો ને ફૂલચાદર વિના
એમને તો ઉંઘ જ આવતી નથી.

(બન્ને સુન્દરીઓ જાય છે ઉપર ઉડતા વિમાનો આવે છે)

એક માનિની ઉત્તરમા ગાન્ધાર અચ્છોદ ને બ્રહ્મસિન્ધુ,
પૂર્વમા અયોધ્યા મિથિલા ને ભદ્રવતી,
પશ્ચિમમા સુરાષ્ટ્ર ને સિન્ધુદેશ
એ દેશોમાથી દેશપતિઓ પધાર્યા છે,
જાણે આભના બે થભ,
જાણે દેશદેશના રત્નસૂવન્તા દિગ્પાળ

બીજી માનિની: સ્વયવરમડપ તો નગરસોહામણો છે.
અવન્તીના માનનો જાણે માડવડો
ઉજ્જયિનીના ઉછગમા જાણે
સાગર ઠાલવ્યો ને આભ ઉતાર્યો
હાર મેખલાઓ કલગીઓ ફૂલઝુમ્મરોના
મણિઝગકોટ ને તારકઝગમગાટથી
નયનઆંજતા મંડપથભો તો જાણે
રત્નખચિત નવરગ ચીર ઓઢીને
સ્વયવરમાડવડે ઉભેલી દેવાગનાઓ!

પહેલી માનિની દેવાગનાઓ યે પધારશે સ્વયવરે
દેવ તો ઉતર્યા'તા કાલે ચન્દનવાડીમા

બીજી માનિની કહે છે દેવપતિ હતા,
કોઈએ ઓળખ્યા નથી, પારખ્યા નથી

પહેલી માનિની ચન્દનવનમા નાગ ઉભરાયા,
નાગને નેતરે બાંધી કુંવરીને વરી જવા
દેવપતિએ ગરૂડજી છોડયાને
તે નાગસઘ ન્હાસી ગયો,
પાણીના પૂરની પેઠે

(વસુન્ધરા ને દેવાંગનાઓનાં વિમાન નીચાં ઉતરી નગરમન્દિરની અગાસીને દેવશિખરે થંભે છે, ને સહુ ઉતરી અગાસીમાંના લતામંડપે સિધાવે છે.)

એક દેવાંગના : ઉજ્જયિનીની હવેલીઓ તો જાણે
રસિકતાનાં સરોવરો.

વસુન્ધરા : પણ કાંઇ અમરાવતીના અમૃત
અવન્તીને આંગણુ ઉતરે ને ઉગે ?

બીજી દેવાંગના: ફોરશે હવે અવની ભરી ભરી
અમરાવતીના અમૃતના ફૂવારા.
સોહાગિણીઓના આ તો સોહાગ
ઝળકે છે ઉજ્જયિનીને ભાગ્યદેશે

ત્રીજી દેવાંગના: એ તો સૌભાગ્યદેવોના સોહાગ.

પહેલી દેવાંગના : પુણ્યપાવન ગાર્હસ્થ્ય અગ્નિ વિનાનાં તો
એ સૌભાગ્યદેવો ને એ સૌભાગ્યદેવીઓ યે
જેવાં પાણી વિનાનાં વાદળાં.
એ તો ગાર્હસ્થ્ય અગ્નિના સોહાગ.
એ અગ્નિવિહોણાં નર ને નાર
તો જાણે જગતમાં છે
વનમાંના વૃક્ષરાજોની થડમાલા :
વણમ્હોરી, વણપ્રફુલ્લી, વણફળી.

બીજી દેવાંગના: ગાઓ એ પ્રેમહુતાશનું ગીત

સખિ ! હૈયાના દેવહુતાશના પ્રકાશ
ઘરઘરમાં કરશે ઉજાસ.

ઘરમા ને પુરમા પ્રકાશ એ પ્રકાશશે;

અનિત્યને નિત્ય કરી-કરીને ઉજાળશે,
રસિકોના પૂરશે એ આશ-અભિલાષ
હૈયાના દેવહુતાશ.

નરના આત્મામાહિ નારીના નેહ છે;
નારીના આત્મામાં નર કાજે સ્નેહ છે.
દ્વૈતમા અદ્વૈતના એ રાસ ને ઉલ્લાસ
હૈયાના દેવહુતાશ.

સખિ ! હૈયાના દેવહુતાશના પ્રકાશ
યુગયુગમા કરશે ઉજાસ.

એક દેવાંગના : આર્યાવર્તની આર્યસુન્દરીને તો હવે
અદ્વિતીય ભાખશે જગતનો ઇતિહાસ.
વસુન્ધરા ! ત્હારી વેલનો એ વસ્તાર.

બીજી દેવાંગના: અમરાવતીના ચોકમાં ચે
પેલા ઋષિકુમારો ગાતા હતા,
સુણાવોને તે વસુન્ધરાને

વસુન્ધરા : પણ વ્યોમયાનમાં એ વિમાનો
શેનાં સ્હામાં મળ્યાં હતાં ?
જાણે ઉડતું આંબાવાડિયું !
મહી કોયલો બોલતી હતી
ચમકતા નયનમણિઓ તો જાણે
મન્દાકિનીમાં તરતી હોડીઓમાંના અમૃતદીપ.

ત્રીજી દેવાંગના : પાતાળદેશમાંના અન્ધારરાજ્યમાંથી
ભરતદેવે દેવાંગનાઓને છોડાવી,
દેવલોકમાં પાઠવી ત્હેમનાં એ વિમાનો.

પુરુવંશ દેવધર્મિલો છે,
ભરતદેવ દેવસમર્પેલા છે
દેવી શકુન્તલાને ઋષ્યાશ્રમમાં સાંપડયા
તે પૃથ્વીપ્રભાતની પુણ્યઘડીથી.

પહેલી દેવાંગના: વસુન્ધરે ! શકુન્તલાના મનોરથો અનુસાર
દેવભોમનાં દેવજીવન ત્હને દાખવ્યાં.
રસિકાઓની રસવિશુદ્ધિ,
જીવનના ઉલ્લાસ ને આનન્દ,
કલાધરોનાં કલાવિધાનની પવિત્રતા,
ધર્મના વિધિવિધાન, સરવસ્તીઉપાસના:
ઉદારતાની ભવ્યતા, બલિદાનનું વીરત્વ:
કુલહિત, દેશહિત, લોકહિત,
સેવાના ગહન-ઘેરા રાજમાર્ગ;
દેવોનાં દેવત્વનાં મૂલતત્ત્વો
નયણે નિરખ્યાં, આયુષ્યમાં ઉતારજે;
દિલને દાખવ્યાં, સંસારમાં વિસ્તારજે.
અવન્તીની આ પાટનગરી.
બ્રહ્મર્ષિનો આદેશ છે કે
વસુન્ધરા છે યોગિની સરિખડી;
અલકાની યુવતિઓના યૌવનધર્મ દાખવી
અવન્તીનાથને સોંપજો.
અમારે સજવી છે ત્હને રસયોગિની.
દેવોએ ત્હને દેવવિભૂતિઓથી સજી
ભારતકુલની માતા થવા.

અં. ૩, પ્ર. ૨, પા. ૧૪૨

ત્હારા જીવનથી નવયુગ મંડાશે.
આર્યોનો યશ છે સૂર્ય સમોવડો:
અન્ધારઉજ્જવળો, દિશાઓ ઝળકાવતો.
આર્યકુલની આર્યાઓનો યશભાનુ યે
ઉગ્યો નથી ઈતિહાસના આભમાં બીજો.
સાંભળ એ કાલપ્રસિદ્ધ યશોગાન.
અવન્તીના ચોકકાંઠે એ ગાય ઋષિકુમારો.

ઋષિકુમારો: અને એ આર્યા ઉજ્જ્વળી:
ભરતકુલ કેરી કીર્તિકૌમુદી,
રસિકી, સ્મરવિલોલ, ગુણગર્વિલી;
સ્વામીમદસુહાગી, કુલધર્મિલી;
દિશદિશ સ્ફુરતી આર્યદેશની
શું યશસુગન્ધ વિરલી.
અહો ! એ આર્યા ઉજ્જ્વળી.
ચન્દ્રદેવની ચન્દ્રિકા સમા
ગાઓ એનાં જ્યોત્સ્નાધવલ
પરમ પુણ્યગાન હો !

એક દેવાંગના: આર્યકુલની આર્યાઓનાં પુણ્યગાન
ગાય છે ને ગાશે સદા
દેવાંગનાઓ દેવલોકમાં ય તે:
આપશો યે કીર્તિને એ આજ ?
આર્યગૌરવી આર્યાવર્તની આર્યા, વસુન્ધરા !
ઇતિહાસમાં યે અદ્વિતીય જ રહેશે.
સાંભળ ત્હારા આર્યવંશના ભાગ્યલેખ.
(દેવાંગનાઓ ગીત ઉપાડે છે.)

દેવાંગનાઓ· સ્રીત્વપ્રધાન, સતીત્વનિધાન;
અમરમોહન, સૌન્દર્યસોહન,
અયિ ! ગુણિયલ કુવરમિકા કેરા અમ ભારતરત્નો !

સીતા—મુમતાઝ તણાં પત્નીત્વ;
કુન્તાના કૌશલ્યાનાં જીજીબાનાં માતૃત્વ,
વનશ્રી શકુન્તલા; મહેલશ્રી સંયુક્તા;
શાહાનશાહી મસ્કૃતિની લક્ષ્મી નૂરજહાન;
એ રસકુંવરીઓની અમૂલખ વિલાસવિભૂતિ,
અજમરગી સૌભાગ્યલીલા હો !

કર્માદેવી, લક્ષ્મીબાઇ; ચાંદબીબી, અહલ્યાબાઈ,
ભરતભૂમિની વજ્રઅંગ વીરત્વમૂર્તિઓ;
ગાર્ગી લીલાવતી સરસ્વતીના
આત્મજ્યોત મનીષાપ્રભાવ,
યશોધરાના સ્વામીવ્રતસહચાર,
મહારાણીજી મીરા કેરા પ્રેમભક્તિવર્ણ્યા મન્યાસ
ગાઓ સૌના જ્યોત્સ્નાધવલ પરમ પુણ્યગાન હો !

ઋષિકુમારો (આશ્ચર્યચકિત મૂકવાચા અન્તરિક્ષે નિહાળી રહ્યા હતા તે ગીતધારા આગળ ઝીલી લઇને)

પુરપુરમાની સતીચિતાઓ,
જૌહરની જગપૂજ્ય જ્વાલાઓ;
અનુપમ ને અદ્વિતીય, યશને યશદાયિની,
પ્રજાપાવની, પુણ્યસાવિની,
ઇતિહાસને સમુજ્જ્વલકારિણી,
કુલકુલ ને વ્યોમવ્યોમ પ્રકાશિની સૌદામિની;
ભરત ભૂમિની પુણ્યપુત્રીઓ;

અં. ૩, પ્ર. ૩, પા. ૧૪૪

જગતના સુન્દરીમધે ઇન્દ્રધ્વજ સરિખી,
નારીકુળની દેવમધુરી વસન્તિકા,
અમૃતત્વની ચેતનભરી ચિનગારીઓ;
પ્રજાપ્રાગલ્ભ્યની સોહાગણ વિધાત્રીઓ,
કવિકુળના ઉગ્રગામી કાવ્યમૂર્તિઓ;
અહો ! એ આર્યા ઉજ્જયિનીની
ગાઓ એ જગજ્જ્યોતિઓના પુણ્યશ્લોક પુણ્યગાન
ગાઓ એ મહાકથા વિ૦

(નગરચોકમાં કોલાહલ થાય છે)

વસુન્ધરા અવન્તીમાં આ કોલાહલ શાનો ?

(ઉન્મત્ત મદઝરતો એક નાગો હાથી બજારમાં ઘૂમતો ઘૂમતો આવે છે પાછળ હાકરા મારતો બાલપરિવાર પોકારતો હોય છે)

અવન્તીનાથના ગજસિંહાસન શો
આ તો જયલંકા હાથી
ગંડસ્થળથી મદનાં મોતી વેરાય છે,
આંખમાંથી ઉન્મત્તતાના બાષ્પબિન્દુ ટપકે છે

(અવન્તીના એક યોધને સૂંઢપાશમાં ધરીને હાથી ઉછાળે છે એક અશ્વરાજને સૂંઢનો સપાટો મારી ઢાળી પાડે છે રાજમાર્ગની અટારીઓ ને ઝરૂખામાં અવન્તીની કુતૂહલપ્રિય યુવતિઓ ને સુન્દરીઓ ટોળે મળે છે)

દેવાંગના : અવન્તીના વીરોનો અરિ લાગે છે

(માર્ગમાં એક બાળક બેઠું રમતું હતું તે બાળકને સૂંઢવેલમાં લઈ લઈને સિંહાસને બેસાડી ઝરૂખે ઉભી કુલવધૂઓને સોંપે છે, ને કુલવધૂઓ હસતી હસતી બાળકને સત્કારી જયઘોષને કુંકુમચન્દને વધાવે છે)

દેવાંગના : અવન્તીનાથનો હાથી ને !
ગાંડો—ગાંડો ત્હો યે ડાહ્યો છે

(શૂંઢના ઉછાળા ઉછાળતો જયલંકા હાથી નગરકુંડના વેલતોરણોને શૂંઢનો ચાબૂક મારી તોડે છે, ને શૂંઢની નલિકા ભરી ભરીને જલકુંડનાપાણી દશદિશામાં ઉછાળે છે)

વસુન્ધરા : નાગરિકોમાં આ તો તોફાને ચ્હડયો.
જયલંકા ! અવન્તીમાં યે
ર્‌હારે જય સ્થાપવો છે કે શું ?

(સૈનિકોએ પાછળ હાથણી છોડી હતી, તે આવ્યે શૂંઢમાં શૂંઢ ગૂંથી ઘડીક રમે છે.)

એક સુન્દરી : ઉજ્જયિનીના હાથીઓ યે, નવદમ્પતી શા,
શી વિલાસરમણા રમે છે !

બીજી સુન્દરી . ઘડીના જ છે એ ગેલ, જો !
સંસાર એટલે રસરમણા જ નથી.

પહેલી સુન્દરી : સંસાર એટલે રસવાઠી :
વાવો, ઉછેરો, ભોગવો—આવડે તો.

(થોડી વારે પરસ્પરને શૂંઢો મારી હાથી ને હાથિણી છૂટાં પડે છે જયલંકા બમણો વિફરે છે બરછી પરશુ અંકુશ લઇ કેટલાક સૈનિકો ફરી વળે છે, ને પહેલો જ ઘા વાગ્યે હાથી ઉશ્કેરાય છે)

વસુન્ધરા : મ્હને મોકલો તો વશ કરી આવું.
હાથી હેતથી વશ થશે,
ગિરિશિખર શો સ્થૂલ એ પશુપતિ યે
પશુબલથી નહીં વશ થાય

(અવન્તીનો એક પૈઘરાજ આવી પગમાં પાશ નાખે છે, ને ધારે

છે કે જયલકાને જીત્યો જયલકા યોધરાજ ઉપર ધસી ચૂટકી ઉછાળી ગુલાલ ખવરાવી ઝીલી લે છે, ને ત્હેના આયુધો દિશદિશામાં ઉડાડે છે.)

એક યુવતિ શણગારવિહોણી સુન્દરી
ને આયુધવિહોણો યોધરાજ
બન્ને અડવા ને અપશુકનિયાળ

બીજી યુવતિ સુન્દરીને શણગારી સુન્દર શી કરવી ?
અસુન્દરને શણગારવાની હોય
પ્રકૃતિસુન્દર તો શણગારને યે શણગારે

(જલકુંડમાં જઇને જયલકા અવન્તીના કીર્તિરથને ઉપાડી ચૂટમાં ફેરવી ઉડાડે છે અવન્તીના જયદંડનાં ભાંગી ક્કડા કરે છે અવન્તીની અટારીઓ ને અગાસીઓમાં હાહાકાર પ્રવર્તી રહે છે)

એક સુન્દરી અવન્તીનો યશદંડ !
ઉજ્જયિનીની રાજકીર્તિ ને લોકકીર્તિ !
ક્ય્હારે સ્થપાશે પાછી નગરચોકમાં ?

(એક અજાણ્યો કિરીટધારી સુભટદેવ નિઃશસ્ત્ર નગરચોકના અખાડામાં ઉતરે છે લોકસંઘ સૌ ચકી જાય છે જાણે કો આશ્ચર્ય ઉગ્યું વર્ષાફોરા શી નયનધારાઓ સુભટદેવ ઉપર વરસાવે છે ટપકતા ઝરણના ધોધ સમો, સરોવરજલના ઉછળાટ શો વરસાદની ઝમઝમતી ઝડીઓ જેવો યોધરાજ શબ્દોચ્ચાર કરે છે જલ જાણી જયલકા પળેક વિમાસણમાં પડે છે

અવન્તીના યોધરાજ નગરચોકમાં મળે છે, નિહાળે છે

ફુલ વેચનારીઓની છાબ લઈ જયલકાને કિરીટધારી એક ફુલ આપે છે, તે ઝીલીને હાથી એક યોધરાજને તાકીને મારે છે યોધરાજની અવદશાને અટારીઓમાંથી યુવતિઓ હસે છે

ફલ વેચનારીની છાબ ઠાલવી ચારપાંચ સામટા ફલ કિરીટી હાથી સન્મુખ નાખે છેઃ ઝીલવા જતા જયલકા મૂઝાય છે, હારે છે, અન્તે ઝીલે છે ખાતા શૂઢ વિવરા થાય છે

માર્ગે જતી માલણની ફૂલછાબ લઇને જયલકાની શૂઢને પુષ્પહાર ધરાવે છે, કમલપુષ્પે સન્માર્જી પાંદડીઓથી શૂઢને પંપાળે છે)

અવન્તીના ચોધરાજો શાહબાશ! શાહબાશ! નવજુવાન!

જગ આજે ત્હારો છે કે જયલકાનો?

એક યુવતિ હે! ચન્દનવાડીનો વીરભદ્ર તો નહિ આ?

(બે કાને પુષ્પકુંડળ પહેરાવી કાન પંપાળવા જાય છે જયલકા ભડકે છે ચારે પગમાં પાણીની છાલકો છાટી ઠંડા કરે છે

એટલા અટારીઓ ને અગાસીઓમાં સુન્દરીઓનો સૌન્દર્યસંઘ ઉભરાય છે)

સુન્દરીઓ કિરીટધારી સુભટદેવ! ધન્ય હો!

(સુભટદેવ જયલકાનો પગ પંપાળે છે, ને હાથી તે સહેજ વાળે છે કે એ પાયરથએ પગપાદડી મૂકી જયલકાને સ્કન્ધે સુભટદેવ, કેસરી છલંગ ભરી, કૂદી બેસે છે)

ચોધરાજો શાહબાશ! વીરેન્દ્ર! શાહબાશ!

(ગંડસ્થલને પંપાળવા જતા જયલકા ફરીથી વિફરે છે, કિરીટીને પકડવા શૂઢ ગંડસ્થળે ફેરવે છે સુભટદેવ પીઠપાટે ચઢી પોઢી જાય છે ચમત્કૃત ચૈત્કંઠ કુલવધૂઓ કુતુકલોચને સુભટદેવને નિહાળી રહે છે

શૂઢશાખા દૂર જતા વળી સુભટદેવ જયલકાના ગંડસ્થલને પંપાળે છે, ઝરતા મદકલ્ પ્રફુલ્લ કમલની પાંદડીએ લ્હૂવે છે જયલકા ઝરી જતા મદમૌક્તિકને લ્હોવા દે છે, જ્વતાઇ વશ થઈ રહે છે સુભટદેવ બીજા ફળ ખાવા આપે છે, ફૂલગ્હોડથી શણગારે છે, પીઠપાટે ફૂલચાદર પાથરે છે પછી આભદંગેથી ખરતા તારકમણિ શો ઉતરે છે)

વસુન્ધરા: હાથીને વશ કીધો કિરીટધારીએ:
જયલંકાને જીત્યો જયસેનાનીએ.
ગાંડા હાથીને યે વશ કરે
એવી છે એની વશકરણી વિદ્યા.

(જયલંકાની કર્ણવર્તુળી શૂઢના કુમ્ભસ્થળ ઉપર એક પાવિકાને એક પગે ઉભી રાખી થનગન થનગન નચાવતો કિરીટી સુભટદેવ અવન્તીના રાજમાર્ગે જયલંકાને દોરે છે.)

યોધશાલો: કિરીટધારીનો જય હો !

એક માનિની: કાલે યે કો કિરીટીદેવે
વાદળાં શી વિખેરીને વાળી હતી પાછી
કિષ્કિન્ધાની કપિસેનાની ભરતી.

(સારી યે ઉજ્જયિનીનો લોકસંઘ એ જયઘોષ વધાવી લે છે, ને પ્રતિઘોષ કરે છે. અબીલ ગુલાલ પુષ્પો પુષ્પહારોની વૃષ્ટિ અવન્તીની સુન્દરીઓ અન્તરિક્ષથી કરે છે.

આકાશમાં દેવાંગનાઓ ને વસુન્ધરા દેવપુષ્પો વરસાવી-વધાવી અલકા ભણી ઊડી જાય છે.

જાણે પૃથ્વીમાં જ સમાઇ ગયો હોય એમ એ સુભટદેવ એકાએક અદૃશ્ય થાય છે.)

એક સુન્દરી: આજે જયલંકાને જીત્યો
તે કાલે સ્વયંવર જીતશે.

બીજી સુન્દરી: અવન્તીની સુન્દરીઓનાં દિલ જીત્યાં,
ને અવન્તીમાં દિગ્વિજયનો ડંકો દીધો.

પહેલી સુન્દરી: એ તો કાલનો જ કિરીટધારી:

ઉજ્જયિનીનો અજાણ્યો રક્ષપાલ: મહાકાલેશ્વરનો અવતાર.

(અવન્તીની હસ્તીનોબત વાગે છે.

વૈદૂર્યકમલિની સરિખડી શૂંઢને છેડે પ્રફુલ્લ પદ્મકોષમાં લક્ષ્મી શી બાલિકાને રમાડતો જયહસ્તી, ડોલતા મેઘખંડ શો, રાજમાર્ગે આગળ સંચરે છે, ને અદૃશ્ય થાય છે. પાછળ વાતો કરતો ને વેરાતો સ્ત્રીસમાજ રહે છે.)

એક પ્રૌઢાઃ કૈલાસને શિખરે જયધ્વજ માંડ્યો
ને અલકામાંની યશપ્રભાને પરણ્યા,
ત્ય્હારે રોપ્યો હતો અવન્તીનાથે
અવન્તીનો યશમૂલો એ જયસ્થંભ.

પ્રવેશ ચોથો:

અવન્તીનો સ્વયંવરમંડપ

(ઉજ્જયિનીના રાજમહેલના ચોકમા પુષ્પો રત્નો ધ્વજપતાકાઓ ને પલ્લવતોરણોથી બાહ્યાન્તર શણગારાયેલો સ્વયંવરમંડપ રચેલો છે પ્રમુખ સિંહાસનને જમણે પડખે ઋષિમંડલને ડાબે ને ડાબે પડખે શ્રીમંડલને માટે અધવરયાં છે વચ્ચે વચ્ચે સોપી સભી પગથીઓ કોરી મંડલાકારમા નૃપાલો ને પૃથ્વીપાલોને માટે સિંહાસનો માંડેલા છે. મહોત્સવના વસ્ત્રાભૂષણોમા સજ્જ વેત્રવતીઓ ને પ્રતિહારિકાઓ ઠામ ઠામ, રત્નદીવીઓ રહી, ઉભેલી છે ફરતા અવન્તીના સેનાનીઓ ને લોકસમાજ, અને લ્હેમની યે પાછળ રાજમહેલના મીનાકારી છજા ઝરૂખા ને ગોખ, ને ઉચ્ચે ધ્વજશોભી ઘતામંડપોથી ભરેલી અગાસીઓ ઝૂકેલી છે

રાજકુટુંબ ને રાજપરિવાર સાથે અવન્તીનાથ સ્વયંવરમા પધારે છે)

વેત્રવતીઓ ને પ્રતિહારિકાઓ: અવન્તીનાથનો જય હો !

અવન્તીનાથ· (રાજઅમાત્યને)

અમાત્યવર ! આકાશવાણી ખોટી ન હોય.
' આવશે ' ભાખ્યુ છે, પણ અત્યાર સધી,
સ્વયંવરના કલ્યાણમુહૂર્ત પર્યન્ત,
અવન્તીકુમારી નથી પધારી.

અમાત્ય: દેવવેણ ખોટા ન જ પડે
વાયુમાંથી પ્રગટશે, આભમાથી ઉતરશે,

સ્વયંવર મિથ્યા નહીં થાય.
આર્યઘોષને યે ધન્ય છે કે
અરિજનના યશની વ્હારે ધાયા.
સેનાનીઓ ને પુરજનો, મહારાજ !
સારો યે અવન્તીદેશ,
કીર્તિકીર્તન ગાય છે એ યોધદેવનાં.

(પોતાના વ્યાઘ્રચર્મધારીઓ સંગાથે અવન્તીકુમાર પધારે છે.)

કુમારસંઘઃ મહારાજનો જય હો !

અવન્તીકુમારઃ (આગળ આવીને)
દેવવાણીને આધારે સ્વયંવર આદર્યો;
દેવો સાચ્ચા હશે કે ખોટા ?
કે ભરતરાજે છોડાવી—ને સંતાડી ?

અમાત્યઃ દિશદિશમાં દેવો છે, અવન્તીકુમાર !
દિશાઓ સાંભળે, દેવો સાંભળે,
ને અકારણ અનન્તનાં વેર બન્ધાય;
એવું ઓછું મા ઉચ્ચારિયે.

(સન્ધ્યાસમયે એક પછી એક ઉગતા ને પ્રકાશતા તારાઓ સરિખડા પૃથ્વીપતિઓ પધારે છે. પતિહારિકાઓ ને વેત્રવતીઓ પ્રત્યેકનો જય ઉચ્ચારે છે, અવન્તીનાથ પ્રત્યેકનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરી સિંહાસને બેસાડે છે. સભામંડપ ભરાઇ રહે)

અવન્તીનાથઃ ભગવાન માર્તંડદેવ શા મહોજસ
ને દિવસ સરિખડા યશોજ્જ્વલ

પૃથ્વીપુણ્યના પૃથ્વીપાલો !'
યશપગલે આવી અવન્તીને શોભા આપી,
અમરોના અવનીઅવતસોને પધાર્યે
અવન્તી યે આજે
સ્વર્ગોદ્યાન શી પ્રફુલી રહી છે

એક નૃપાલ' અવન્તી અવનીનો યશદેહ છે,
મધ્યદેશ મહીતલનો મુગટરૂ‌ા છે
ભરતરાજની પૃથ્વીપરિક્રતી ભરતી
અવન્તીનાથે ઝીલી—ને ખાળી છે
અવન્તીનાથની આમન્ત્રણા તો
સહુના સન્માનભરી જ હોય.

(કુલપતિ કણ્વપ્રમુખ ઋષિમંડલ પધારે છે વેત્રવર્તી ઓ બ્રહ્મસમાજનો જય ઉચ્ચારે છે અવન્તીનાથ સ્વયં વરમંડપના રાજદ્વાર સુધી સત્કારવા જાય છે રાજમંડલ ઉભુ થઇ ઋષિમંડલને સન્માને છે)

અવન્તીનાથઃ તપોધનોના અણમૂલા તપપગલે
અવન્તીના પાપ ધોવાશે,
પુણ્યગંગા વહેશે રાજપ્રજામાં

કણ્વ અવન્તીનાથ ! સૂર્યમંડલ સમા
મહીપાલ ને નૃપાલમંડલના યે
દર્શન તો ધર્મદર્શન જ છે
બ્રાહ્મધર્મપાલોથી રાજધર્મપાલો,
વિચારવા કરતા આચરવું અઘરૂ છે એટલા,
પૃથ્વિમન્દિરે અધિકા યશવન્તા છે.

(મહીપીસમાજ ઉઠી આવી અર્ઘ્યપાદ્યે સત્કારી પૂજાઅર્ચનાદિ કરી પુષ્પમાલાઓ ધરાવી ઋષિમંડલિને રાજસિંહાસનને જમણે પડખે સ્થાપે છે)

વેત્રવતીઓ ને પ્રતિહારિઓ ધર્મકિરીટી યોધદેવનો જય હો !
અવન્તીલોકના હૃદયસિંહાસનવાસી
સુભટસ્વામીનો જય હો !

(સેનાનીઓ ને નગરમહાજનો એ જયઘોષણા ઝીલી લે છે)

સેનાનીઓ સુભટસ્વામીનો જય હો !

(સ્વયંવરમંડપની બહારનો લોકસંઘ એ જયઘોષણા ઝીલી લે છે)

લોકસંઘ સુભટદેવનો જય હો !

(અવન્તીનાથ સ્મિતવદને પધારી ધર્મકિરીટી સુભટદેવને અભિવન્દે છે)

અવન્તીનાથ સૌજન્યથી પરાક્રમથી વીરત્વથી દેવત્વથી
અવન્તીના ઉરઉરમાં વસ્યા છો,
અવન્તીને અર્ધસિંહાસને વિરાજજો,
દેવ સમ દીપાવજો દિશામંડલને.
અવન્તીલોક કે અવન્તીનાથ
અન્ય શા ઉરભાવે સત્કારે !

ધર્મકિરીટી સુભટદેવ . સ્વર્ગકીર્તિત આ આર્યમંડલમાંના
કોઇ યે રાજર્ષિ એ કરત,
એ કીર્તિસાહસો કે એ હસ્તિનજય,

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૫૪

અભિભાવ આપનો ચિરંજીવ રહે
એટલી જ મ્હારી તો છે પ્રાર્થના.

અવન્તીનાથ: વીરોની પ્રાર્થના મિથ્યા જતી નથી.
ક્ષત્રિયકુલના—સુભટદેવોનાં પરાક્રમો
પૃથ્વીમાં પૂજાશે ત્હાં સુધી તો
ચિરંજીવ જ છે, યોધદેવ!
અવન્તીકુલનો આપ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ.

સુભટદેવ: અવન્તીના કુમારો એવા પરાક્રમી હો!

સભાજન: તથાસ્તુ! તથાસ્તુ!

અવન્તીનાથ: દેવવાણી છે કે સ્વયંવરમુહૂર્તે
અવન્તીકુમારી પૃથ્વીમાં પધારશે.
મહોત્સવનું એ કલ્યાણમુહૂર્ત
આપને વીરપગલે આવી પહોંચ્યું છે.

ધર્મકિરીટી સુભટદેવ: દેવવેણુ ફળશે, અને
મહોત્સવના કલ્યાણમુહૂર્ત પૂરાશે

(એક પડખે અવન્તીનાથ ને બીજે પડખે અવન્તીકુમાર એમ ધર્મકિરીટી સુભટદેવને લઈ જઈને અર્ધ સિંહાસને બેસાડે છે

મંગલ ગીત ગાતી ગાતી, મકુંદેલી નન્દનવેલીઓ સમી, દેવકૂલડે ઘણુંઆરાપેલી દેવાંગનાઓ, ફૂલભંડલિ સમી, આકાશમાંથી ઉતરે છે. વચ્ચે ફૂલહિન્ડોળા સમી વસુન્ધરા રોલતી હોય છે)

દેવાંગનાઓ સંકોરી આભ કેરી ઝાંઝરા
સુન્દરી ઉતરે સંસારમાં;

જીવનના રહવારમાં, કંઇ સ્વર્ગના શણગારમાં:
સંકોરી આભ કેરી ઝાલરો વિ૦

માથે છે માલા મન્દારની,
હૈયે છે હારશણગારની,
દેવોનાં દેવફૂલના ભારની:

ઉગ્યો જગમાં સૌભાગ્ય કેરો ભાણ હો !
મનુકુલનું ઉતરે મહાકલ્યાણ હો !

અમૃતના કુંભ ભરી લાવિયા,
હૈયાની હેલમાં રસધારને:
પાશે ભરથારને, આર્યના સંસારને:
સંકોરી આભ કેરી ઝાલરો વિ૦

(મૂર્છાવશ શી વિસ્મયચકિત સ્વયંવરસભા સ્તબ્ધ થઇ નિહાળે છે કે શું અદ્‌ભુત ઉતરે છે. વસુન્ધરાને ઓળખ્યે અવન્તીનું રાજકુટુંબ ને રાજપરિવાર સત્કારાર્થે સમીપે સંચરે છે. કલ્પવૃક્ષદીધા દેવભૂષણે વિભૂષિત વસુન્ધરા અવન્તીનાથને ને અવન્તીકુમારને અભિવન્દી માતાની સ્હોડમાં જઇ ભરાય છે રાજમાતા કુંવરીનું મસ્તક સૂંઘે છે, ને પાખમાં લે છે; ને એમ સહુ સ્વયંવરમંડપની મધ્યમાં, ચન્દ્રમંડલ શા, પધારે છે.)

અવન્તીનાથ: (દેવાંગનાઓને)

દેવભોમમાંથી દેવપરિવાર
આજે અમારે આંગણે ઉતર્યો,
સ્વયંવરને દેવપગલે પાવન કીધો:
ઋણિ છું દેવકુલનો હું,
અવન્તીની ખોવાયેલી
રાજલક્ષ્મી ને રાજકીર્તિ શી

અવન્તીકુમારિકાને યે પાછી આણી'
દેવોના દેવત્વથી શણગારીને

એક દેવાંગના: આર્યકુલના યશમેઘ ભરતદેવે
ગંગાદ્વારના નરમેઘ અવરોધ્યા,
ને પ્રભાઓઢણીધારિણી અવન્તીકુમારીને
દસ્યુપાશમાંથી છોડાવી સરક્ષી
પછી આર્યસેના તો લાવતી હતી
અવન્તીકુમારીને અવન્તીદ્વારે જ:
પણ અન્તરિયાળ હરણ કરવાનો
દેવાગનાઓને દેવઆદેશ થયો.

અવન્તીનાથ: એમાં જ અવન્તીના સૌભાગ્ય હશે

દેવાંગના વસુન્ધરાના જીવનયુગથી
નવસંસ્કૃતિની મહાસ્થાપના
વિશ્વવિધાત્રીએ નિર્મેલી છે
વસુન્ધરા પૃથ્વીમાં સ્વર્ગ ઉતારશે
એવો દેવલોકનો વિધિમન્ત્ર છે
આર્યાવર્ત અમરાવતી બનશે
તેજલોકમાંના દેવલોકમાંના બ્રહ્મલોકમાંની
પુણ્યપ્રભાળા જીવનયોગ દાખવવા માટે
તેથી જ દેવી વસુન્ધરાને
આટલો દિવ્વાસ કરાવ્યો હતો
તપસ્વિની શકુન્તલાના મનોરથો પૂરવાને કાજ.

અવન્તીનાથ. દુશ્મન હો તો ભરતદેવ સમા હજો!
સુહૃદ હો તો દેવી શકુન્તલા સમા હજો!

અવન્તીનો યશ એમણે અક્ષય રાખ્યો,
ને દેવવિભૂષણે ભૂષણવન્તો કીધો.

અવન્તીકુમારી: મહારાજ ! રાજસિંહાસને કોણ છે ?

અવન્તીકુમાર: કિષ્કિન્ધાની વાનરસેનાને વિહારનાર,
ચન્દનવાડીના ચોરોના ન્યાયમન્ત્રી,
જયલંકાને જીતનાર જયનાથ,
અવન્તીના લોકહૃદયના હૃદયેશ,
એ તો ધર્મકિરીટી સુભટદેવ:
વસુન્ધરાની વરમાળને યોગ્ય
યશમૂર્તિ ને પરાક્રમપ્રતિમા
એકસુખે સારો અવન્તીદેશ
એમનાં યશોગાન ગાય છે

(કણ્વ ઋષિ બ્રહ્માસનેથી ઉઠી સ્વયંવરમંડપની મધ્યમા, વિધાત્રીના પુણ્યપુરોહિત સરિખડા, પધારે છે)

અવન્તીનાથ: કુલપતિ કણ્વને વન્દીને, કુમારી !
આશીર્વાદ લે બ્રહ્મર્ષિના

(અવન્તીકુમારી ને દેવાંગનાઓ કુલપતિને વન્દન વન્દે છે)

કણ્વ: વસુન્ધરાને આશીર્વાદ દેવા જ આવ્યો છું
કે આર્યકુલથી માતા થજે,
વિશ્વસંસ્કૃતિની વિધાતા થજે.

અમાત્ય: (સ્હેજ ટકોરતા કહે)

બ્રહ્મવર્ચસ્વી ! શાં આ બ્રહ્મવાક્ય ?

કણ્વ: અવન્તીનાથ ! જાણો છો

અવન્તીને રાજસિંહાસને
અત્યહારે કોણ વિરાજેલ છે ?

અવન્તીનાથ: અવન્તીના લોકહૃદયનો હૃદયેશ

કુણ્વ (શબ્દમોજાઓથી સભામંડપ ઉભરાતો ઘમરાય એવી સિંહગર્જના કરીને)

અવન્તીના રાજકુલના પુણ્યકીર્તિ
નિષ્કલંક ને તેજોજ્વજલ રાખનાર,
આર્યકુલનો ત્રિકાલતેજસ્વી સૂર્યરાજ,
પૌરવપ્રદીપ ભરતદેવ છે એ
ગોપકવચના પડદા ઉતરાવો,
ને ઓળખો એ યશદેહી અમને
(રાજસભા વિસ્મયચકિત થાય છે)
ઉતારો ભરતદેવ ! અન્ધારપછેડા શા
એ કવચ ટોપ ને કિરીટ
અન્ધકારમાથી યે આખો ઓળખાય છે
દેવહુવિભૂખ્યા યજ્ઞકુંડ જેવી
આર્યધર્મના ધ્વજદંડ સરિખડા,
નરલોકના લોકસ્થંભ સમોવડા,
અડગ અડોલ ને શૃંગોન્નત,
ઓળખાવ નૃલોકના લોકસદને

(ટોપ કવચ કિરીટના આવરણ ઉતારી ભરતદેવ સ્વસ્વરૂપમા પ્રગટ થાય છે)

૧૯ (હરિણી શા દોડતે પગલે સિંહાસને મ્હાલે)

અવન્તીને સિંહાસને વિરાજો છો,
યશકીર્તને અવન્તીલોકની જીભે વિરાજો છો,
મ્હારે યે હૃદયસિંહાસને, હૃદયનાથ!
અખંડ એમ વિરાજી રહેજો.

(વરમાળ આરોપી જીવનવન્દના કરે છે.)

કણ્વ: ત્હારા પુત્રદેવનો દિગ્વિજય નિહાળવા
તપસ્વિની શકુન્તલા! પ્રત્યક્ષ થા.

(વલ્કલધારિણી તપસ્વિની શકુન્તલા અન્તરિક્ષમાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. કણ્વ મુનિને સસ્મિત વન્દના વન્દી ભરતદેવ ને વસુન્ધરા જઈ શકુન્તલાની ચરણવન્દના લે છે. ઉભયને શકુન્તલા એક પાખમાં લઇને માથું પંપાળી સૂંઘે છે.)

અવન્તીનાથ: પૃથ્વીકીર્તિત મહારાજ ભરતદેવ!
અવન્તી સ્હામે યુદ્ધે છતાં યે
આટઆટલા અવન્તીકુલને ઉપકાર?

ભરતદેવ: (સ્મિત કરતા કરતા)
આર્યકુલનો તો એ ઇતિહાસ જ છે.

અવન્તીનાથ: હું હાર્યો; વીરોના વીરત્વથી નહીં,
આર્યકુલના આર્યત્વથી હું હાર્યો;
સુજનતાથી, સૌમનસ્યથી, સદ્‌ભાવથી.
લાવો, ઓ પૃથ્વકીર્તિત યોધગણ!
યશછાયાળો એ આર્યોનો જયધ્વજ:
અવન્તીનાથને, અવન્તીકુમારીને,
અવન્તીલોકને હૃદયચોકે રોપ્યો છે,

એમ રોપો અવન્તીના સ્વયંવરમંડપે,
અવન્તીના રાજમહેલના રાજચોકમાં.

(અવન્તીકુમાર આર્યધ્વજને આમન્ત્રણે જાય છે.)

અમાત્યવર ! છૂટો કરો
આર્યોના અશ્વમેધનો અશ્વરાજ.
પૌરવપુત્રના તીર્થરક્ષાના અશ્વમેધને
અવન્તીનાથ હવે અવરોધશે નહીં.
મહૌજસ ભરતદેવનું ચક્રવર્તીત્વ
અવન્તીના રાજમહેલમાં જ સ્થપાશે.

(દૂરની મેઘગર્જના સમું આઘેથી આર્યધ્વજનું ગીત સંભળાય છે. સુભટપતિ, વજ્રધન્વા, મહારથી, યોધરાજ વિગેરે મહાસુભટોથી વીંટળાયલા, આર્ય યોધરાજોથી ઘેરાયેલા, ઋત્વિજરાજની કરશાખાઓમાં આર્યધ્વજને લઈને આર્યધ્વજનું ગીત ઘોરવતી આર્યસેના ઘોરેક કાળે આવે છે મોખરે અવન્તીકુમાર ચાલતા હોય છે)

આર્યસેના. હો ! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુંડો !
દિશદિશમાં ફરકાવો, હો આર્યો !
જગજગમાં ફરકાવો, હો આર્યો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !

ઓ દિનપ્રગટતા સૂર્ય ! અને ઓ ચન્દ્ર !
રાત્રિ ઉજ્જ્વળતા !
ઓ નવલખ તારકમંડળ ! અને ઓ ધ્રુવ !
નિશદિન ચળકન્તા !
એ સાક્ષી શાશ્વત પૂરજો !
નથી શત્રુ અમ, નિર્વૈર હો !

ઉર અમી અખંડ, ભવભય પ્રચંડ,
અરિ અધર્મનો રૂંધેઃ
ધર્મધ્વજ ફરકાવો જગ, જગ જૂવે વાટ, ઉઠો !
હો ! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુંડો !

૨

હો ! વીરોના વીરત્વનો ઝુંડો !
ભૂમિ ભરી ભરી સ્થાપો, હો વીરો !
વીરત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! વીરત્વનો ઝુંડો !

એ પુણ્યશુકનનો, પૃથ્વીતલની પ્રદક્ષિણા કરશે હો !
એ પ્રેમવર્ણનો, મહામોજ ચ્હડીને સાગર ઘૂમશે હો !

મહાસૂર્ય કેરી પાંખ શા
સ્ફુરી તેજ ને કલ્યાણ, હા !

શુભનો સુહાગ ધ્વજમન્ત્રહાક
સિંહશબ્દ ગગનઊંડોઃ
વીરધ્વજ સ્થાપો ભૂમિ ભરી,
ભૂમિ જૂવે વાટ, ઉઠો !
હો ! વીરોના વીરત્વનો ઝુંડો !

૩

હો ! બ્રાહ્મણના બ્રહ્મત્વનો ઝુંડો !
જનતામાં પૂજી પૂજાવો, હો બ્રાહ્મણ !
બ્રહ્મત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! બ્રહ્મત્વનો ઝુંડો !

ઘન સમ જીવન વરસન્તો હો !
ઉરભૂમિ ફલરૂપ કરન્તો,
વળી દેહની ને આત્માની
જગની ભૂખતરસ ફેડન્તો !
ન્હાની દિશાકાલ તણે શિખર
કંઈ શીતલતા વરસે વિરલ;
ધ્વજપટલચોક શું બ્રહ્મલોકના પરમ તેજકુંડો !
બ્રહ્મધ્વજ પૂજો, જનકુલ ! જન જૂવે વાટ, ઉઠો !
હો ! બ્રાહ્મણના બ્રહ્મત્વનો ઝુંડો !

૪

હો ! દેવોના દેવત્વનો ઝુંડો !
નભનભ વન્દી વન્દાવો વિરાટે દેવત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! દેવત્વનો ઝુંડો !
કંઇ ઋષિ મુનિ યોગી તપસ્વીનાં
પૂર્વજપગલાં પાડન્તો !
ને વેદવેદનાં દેવગાન કાલાતીત કંઇ ગાજન્તો !
સાવિત્રી ને વિધાત્રીના,
ભક્તિ કવિતા લક્ષ્મીના,
પટ ભવ્ય જાણે પાથર્યા;
નભનભ સુહન્તા ધ્વજફૂલ ઉડન્ત,
કંઈ દિગ્પાલની ચૂડા !
દેવધ્વજ વન્દે વિરાટ, વિભુ જૂવે વાટ, ઉઠો !
હો ! દેવોના દેવત્વનો ઝુંડો !

દિશદિશમાં ફરકાવો, હો આર્યો !
જગજગમાં ફરકાવો, હો આર્યો !
આર્યત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !

અવન્તીનાથ: રોપો એ ચક્રવર્તીનો જયધ્વજ
અવન્તીના વિશાળા ઉરમહેલમા.
મેરુ શો મંડાશે મહી ઉપર,
ને દેવધ્વજ શો લહરશે દિક્‌મંડલમાં
જગતનું પરમ સત્ય આર્યત્વ છે.

કુણ્વ : (ઉદ્‌ગાતાની પેરે ગગનકમ્પાવત શબ્દે)
આર્ય દેશમાં એકચક્ર સ્થપાયું.
ભરતદેવ ! સધાયો ત્હમારો દિગ્વિજય.
પૃથ્વીપ્રતાપી લોકપાલ !
આ ત્હમારો છે પ્રથમ અશ્વમેધ;
ગંગા ને યમુનાના મહાપ્રવાહ રોકી રોકી
સો સો અશ્વમેધ એવા ઉજવજો.
આર્ય દેશના વિભિન્ન અવયવો
મહારાજના પુણ્યયોગે સંધાયા છે,
આજના પુણ્યમુહૂર્તથી આર્યદેશ
ભરતદેવને નામે **ભરતખંડ** કહેવાશે,
દિશાકાલના સીમાન્તો સૂધી **ભારત** નામે
પૃથ્વીમાં પુણ્યપ્રખ્યાત થશે.
સૂર્યદેવ ને સૂર્યદેવનાં કિરણો
જઇને જાહેર કરશે એ જગતને.
યયાતિનાં ઐશ્વર્ય, કુરુરાજનાં પુણ્ય,

ભરતદેવના શુભાશુભ દ્વારથી વિમોહિત
બ્રહ્માવર્તની બ્રહ્મમહાસભાએ
રાજર્ષિનું બિરદ ને રાજમુગટ પાઠવ્યા છેઃ
ઋષિ મુનિ યોગી તપસ્વી,
આર્ય દેશના બ્રહ્મપન્થ પ્રવાર્માઓની વતી
ધરાવું છું આ રાજર્ષિનો દેવમુગટ

ભરતદેવ: મ્હારો મ્હેલો અશ્વમેધ એટલે તીર્થરક્ષા
દિશદિશમા કહાવ્યા છે કહેણ
માનવકુલના એ ધર્મકલ્યાણના

(ભરતદેવને ને વસુન્ધરાને કુલપતિ કણ્વ ઋષિ રાજર્ષિનો રાજમુગટ ધરાવે છે ભરતદેવ ને વસુન્ધરા તપસ્વિની શકુન્તલાના ચરણોમા બિરાજે છે)

કણ્વઃ તપસ્વીના જ સન્તાનો
તપોધનના પુણ્યફલ લણશે.
શકુન્તલા ! ભરતદેવનું ચક્રવર્તીત્વ
એ તો ત્હારા જીવનતપનું મહાફળ,
ત્હારા જીવનસર્વસ્વનો ધર્મવિજય
ત્હારૂં મ્હોરેલું જીવન આજે ફળ્યું

શકુન્તલા. પુણ્યપિતાના પુણ્યાવતાર ભરતદેવ !
દિગ્વિજયે લીધો, ને સ્વયંવરે જીત્યો
વસુન્ધરા દેવાંગનાઓએ શિખવ્યું છે,
સ્વર્ગ પૃથ્વીમા ઉતારજે.
પૌરવકુલદેવ ! સાગર ઓળગજે,
ને સાર્વભૌમને સિંહાસને શોભજે !

દેવના ધર્મના લોકકલ્યાણના
પરમ વિશ્વપાલ થજો !
ઉઠો, આર્યકુલનાં કુલપ્રવરો !
જગત સકલ આર્યવંશને કાજે છે.

કુણ્વ: આજે આર્યકુલની પ્રથમ પૂર્ણિમા છે:
આર્યવંશના મહાસાગરને માથે
ભરતદેવ શો ચન્દ્રરાજ તપે છે;
આર્યોની પૂનમની ભરતી ડોલે છે

(ચાર ઋષિકુમારો આગળ આવે છે, ને પૃથ્વીના પુણ્યશાળીઓ પાસેથી આશીર્વાદ માગે છે.)

ઋષિકુમારો: આપો એ આશીર્વાદ, સજ્જનસજ્જની હો !
ભાખો એ કલ્યાણમન્ત્ર, ભાગ્યજનની હો !
ચિરંજીવ-ચિરંજીવ હો !
અમ ભરતભૂમ હો !
રસવન્તી પુષ્પવન્તી પુણ્યવન્તી હો !
સુફલવતી જીવનવતી આત્મવતી પ્રભુપનોતી હો !
અમ ભરતભૂમિ હો !
આપો એ આશીર્વાદ, સજ્જનસજ્જની હો !

પ્રેયસ્‌ક્રીડાથી અભિરામ, શ્રેયસ્‌સંધ્યાની વિશ્રામ:
પ્રેમધામ, પૂર્ણકામ, ક્ષેમકામ, ગુણગ્રામ હો !

પ્રજાપ્રજાની પાવનકારિણી;
પૃથ્વીભૂષણ ભવતારિણી;

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૬૬

ખડખડની ઉદ્ધારિણી,
મૃત્યુલોકની કલ્યાણિની હો !

જીવનસાફલ્યવન્તી, સૃજનહેતુસિદ્ધિવન્તી;

વિરાટને કિરીટ તિલકઆવડી સમ હો !
ઇતિહાસની અનસ્ત પરમ પૂર્ણિમા અમ હો !
મનુષ્યકુલની પ્રફુલ્લ નિત્યવસન્ત હો !
અમ ભરતભૂમિ હો !

ગાઓ એ કલ્યાણમન્ત્ર, ભાગ્યજનની હો !
ગાઓ એ મહાકથા રિ૦

ઋષિમંડલિ ને રાજમંડલિ
ભારતનું સંરક્ષણ ને ભારતપ્રસાર
હ્મને ને તમ જેવાઓને, ભરતદેવ !
સોંપ્યા છે વિધાતાએ.

કુણ્વ: જગજ્જનો ! સુણજો આર્યકુલનો મહાબોલ;
લોકકલ્યાણકારી આર્યત્વ
જગતને આર્યાવર્તનો સનાતન સન્દેશ છે.
અમૃતઆયુષી નિત્યપૂજ્ય આર્યત્વ
ત્રિકાલને યે જીતશે જગતમાં
જય ! ભરતકુલનો ચિરંજીવ જય !

